

JERZY OCHMAŃSKI

Poznań

POWSTANIE, ROZWÓJ I KRYZYS SIECI PARAFIALNEJ W DIECEZJI WILEŃSKIEJ OD CHRYSYANIZACJI LITWY W ROKU 1387 DO PRZEŁOMU XVI/XVII WIEKU

FUNDACJA PIERWSZYCH PARAFII PRZEZ JAGIEŁŁĘ

Chryścianizacja Litwy w obrządku katolickim, zapoczątkowana w r. 1387 przez Władysława Jagiełłę, wymagała oczywiście stworzenia w państwie litewskim organizacji kościelnej. Wzorów i pomocy do jej utworzenia dostarczyć miała Polska, kraj, od którego Litwa przyjęła chrześcijaństwo. W Polsce średniowiecznej organizacja kościelna składała się z biskupstw, czyli diecezji, podzielonych na dekanaty, w skład których wchodziły parafie jako najmniejsze jednostki organizacyjne i na których bezpośrednio spoczywała cura animarum. Podział ten był uzupełniony poprzez przeżywające się archidiakonaty, czyli okręgi złożone z kilku dekanatów, zarządzane przez pomocnika biskupa – archidiakona¹.

Zapiska historyczna przekazana przez pamiętającego ostatnie lata Jagiełły dziejopisa polskiego Jan Długosza (1415-1480) głosi, że Jagiełło po założeniu katedry wileńskiej "fundat insuper septem parrochiales ecclesias in locis oportunitis et necessariis, videlicet in Volkomaria, Miszohola, Nyemczani, Myedniki, Crewa, Obolcze et Hayno"². Miał więc założyć Jagiełło kościoły parafialne w Wilkomierzu, Mojszagole, Niemenczynie, Miednikach (podwileńskich oczywiście, nie żmudzkich), Krewie, gdzie zawarł w r. 1385 pamiętny akt zapowiadający unię polsko-litewską, dalej w Obolcach i Hajnie. Ponadto, dodaje Długosz, ustanowił Jagiełło jedną prebendę (św. Marcina) na wyższym zamku wileńskim³.

¹ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, Poznań 1964, s. 130.

² J. Długosz, *Historia Polonica*, t. 3, Kraków 1876 s. 469.

³ Tamże. Jagiełło założył właściwie kaplicę św. Marcina w Wysokim (Górnym) Zamku wileńskim. Istniała ona jeszcze w połowie XVI w., o czym przekonuje zapis z r. 1546: "ad altare sancti Martini [...] arcis superioris Vilmensis". Zob. *Lietuvos piyls*, red. J. Jurginis, Vilnius 1971, s. 30.

Rzecz pewna, że wszystkie wymienione kościoły w czasach Długosza istniały. Pytanie jednak, czy Długosz, piszący przecież w kilkadziesiąt lat po r. 1387, wiernie przekazał wiadomości o fundacjach kościołów parafialnych przez Jagiełłę. Czy Jagiełło wszystkie te parafie założył i czy rzeczywiście w r. 1387?

Spośród siedmiu wymienionych przez Długosza kościołów parafialnych tylko jeden kościół (w Obolcach) posiada zachowany przywilej fundacyjny. Dokument ten, datowany w Wilnie 1 czerwca 1387 r., jest ciekawy między innymi i z tego względu, że Jagiełło wyłożył w nim swoją wolę wznoszenia kościołów na ziemi litewskiej: "[...] omnesque sacre fonte renatos ad eam (= fidem catholicam) adtrahere et ducere volentes ductorque eorum, si non per se, saltem per personas intermedias fieri exoptantes, ecclesias in laudem Dei per loca et oras nostras Litvaniae collocandas in eis que ministros Dei praeficere anhelvimus".

Zarazem Jagiełło oświadczył, że zakłada kościół w Obolcach "prior institutione omnibus ecclesiis in terra Litvaniae"⁴. Słowa te wskazują, że fundacja kościoła oboleckiego była pierwszą z wielu zamierzonych, że Jagiełło wiosną 1387 r. przystępował do stworzenia sieci parafialnej w biskupstwie wileńskim. Przywilej dla kościoła w Obolcach wskazuje więc na prawdziwość tradycji zapisanej przez Długosza o ustanowieniu przez Jagiełłę pierwszych parafii w diecezji wileńskiej. Prawdziwość tej tradycji wymaga jednak bliższego potwierdzenia.

Otóż najwcześniejsza wiadomość dotycząca wyliczonych przez Długosza fundacji Jagiełłowych odnosi się do parafii miednickiej. Zachował się dokument Jagiełły z 2 kwietnia 1391 r., wcielający niedawno wzniesiony ("nuper erecta") i uposażony przez niego kościół "in Myednyki" do kościoła Braci od Pokuty św. św. Męczenników w Bystrzycy nadwileńskiej, któremu jednocześnie król nadał "ius presentandi" – prawo prezenty na kościół miednicki⁵. Tak więc parafia miednicka mogła powstać już w r. 1387. O kościele bystrzyckim, fundowanym przez Jagiełłę w r. 1390⁶, u Długosza brak wzmianki, najwidoczniej tedy Długoszowy wykaz siedmiu parafii jest niepełny.

W r. 1397 na dokumencie biskupa wileńskiego Andrzeja świadczy Mikołaj pleban de Moszagola⁷. Pojawienie się plebana mojszagolskiego w r. 1397 dowodzi, iż kościół w Mojszagole powstał przed tą datą. Jego fundacja zgodnie z tradycją może być odniesiona do czasów Jagiełły, czyli do lat 1387-1392, zanim na mocy ugody ostrowskiej z 1392 r. Jagiełło przekazał rządy nad Litwą swemu stryjecznemu bratu Witoldowi.

⁴ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej* (dalej: KDKW), wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, Kraków 1932-1948, nr 9, s. 18-19.

⁵ KDKW, nr 19, s. 32-33.

⁶ KDKW, nr 18, s. 32.

⁷ KDKW, nr 28, s. 47.

W testamencie biskupa Andrzeja z r. 1398 wymieniono liczne darowizny na rzecz kilku kościołów oraz księży. I tak togę podbitą sobolami otrzymał Michał, kanonik wileński i pleban de Nemenczany⁸. Zapiska więc Długoszowa uzyskuje ponowne potwierdzenie, kościół w Niemenczynie jest pewnie fundacji Jagielly. Poza tradycją historyczną brak natomiast pewnych dowodów na Jagiellowe fundacje kościołów w Wilkomierzu, Krewie i Hajnie. Kościół w Wilkomierzu istniał z całą pewnością w pierwszych latach panowania Kazimierza Jagiellończyka na Litwie (1440-1447)⁹, lecz najpewniej nie przez niego został wzniesiony, a raczej przez jego ojca. O kościele w Krewie pierwsza wzmianka pochodzi dopiero z r. 1468. Wtedy to Anna Getowtowiczówna i Jerzy Getowtowicz, dziedzice Wiszniewa, uposażyli świeżo założony ołtarz św. Jerzego i św. Anny "in ecclesia parrochiali et in villa dicta Krewo in diocesi Wilnensi"¹⁰. Kościół krewski istniał więc przed r. 1468. Założyć mógł go Jagiełło, jako że Krewo stanowiło jego dziedzinę książęcą po ojcu Olgierdzie. Mało prawdopodobna wydaje się jednak wiadomość o fundacji kościoła w Hajnie; miejscowość ta, a właściwie dwór wielkksiążęcy, widnieje w spisie 12 siół, z których katedra wileńska w r. 1397 pobierała dziesięciny, nadane przez Jagiełłę i kilku możnych panów litewskich. Na liście tych miejscowości znalazły się: Niemież, Worniany, Olgymontiszki, Montiszki, Cudzeniszki, Żejmiana, Szerkyszolo, Rudomina, Lebedziew, Hanna (=Hajna), Krasne Siolo i Mołodeczno¹¹. W żadnej z nich ówczesnie kościoła nie było, co wskazuje na to, iż nie było go też w Hajnie. Po cóż by zresztą dwór wielkksiążęcy w Hajnie miał oddawać dziesięciny katedrze, gdyby na miejscu istniał kościół parafialny, zwykle w takie dziesięciny wyposażony? Miał jednak kościół hajnieński otrzymać uposażenie od Witolda. Czy on nie był więc jego fundatorem?¹² Kościół w Hajnie pojawia się w źródłach litewskich dopiero od r. 1498, kiedy to występuje Jan z Trok, skarbnik biskupa wileńskiego Wojciecha Tabora i kurat in Hayno¹³.

Obok nie znanej Długoszowi fundacji kościoła w Bystrzycy należy wskazać na kilka innych kościołów, które z wielkim prawdopodobieństwem lub też z całą pewnością powstały w wyniku starań Jagielly. Do nich należy kościół św. Marcina w Mereczu, któremu Kazimierz Jagiellończyk w r. 1442 nadał przywilej. W

⁸ KDKW, nr 33, s. 59.

⁹ Zob. Metrykę litewską, gdzie w III księdze zapisów jest wzmianka o "cerkwi" "na Wilkomiri", bez daty, ale Kazimierz Jagiellończyk występuje w niej jeszcze jako tylko "wielikij kniaź", bez tytułu królewskiego (1447).

¹⁰ KDKW, nr 255, s. 293-294.

¹¹ KDKW, nr 28, s. 47.

¹² M. B a l i Ń s k i, *Wielkie Księstwo Litewskie*, [w:] *Starożytna Polska*, t. 3, Warszawa 1850 (wyd. 2. 1880); t. 4, s. 680; A. J e l s k i, *Hajna*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 3, Warszawa 1882, s. 9.

¹³ KDKW, nr 450, s. 527.

dokumencie tym powiedziano, iż kościół merecki został założony "per prefatum nostrum genitorem serenissimum", czyli przez Władysława Jagiełłę¹⁴. Fundację parafii w Mereczu wolno więc odnieść do lat 1387-1392, może nawet do r. 1387, gdyż 22 marca tego roku król przebywał w Mereczu, gdzie wydał przywilej dla miasta Wilna; nie można wprawdzie wykluczyć, iż powstała ona podczas jednej z kolejnych bytności Jagiełły na Litwie w okresie późniejszym, jednak wtedy Jagiełło dokonywał fundacji zwykle wspólnie z Witoldem. Razem z Witoldem założył Jagiełło w r. 1397 kościół franciszkański św. Krzyża i św. Franciszka w Lidzie¹⁵. Wyłączną jednak fundacją Jagiełły musiał być kościół w Oszmianie (Starej), wspomniany w testamencie biskupa Andrzeja z r. 1398. W Oszmianie bawił Jagiełło wiosną 1391 r.¹⁶ i z tego czasu może pochodzić oszmiański kościół św. Ducha.

W samym Wilnie staraniem Jagiełły wzniesiona została nie tylko katedra i kościółek św. Marcina na zamku. Pod koniec XIV w. w Wilnie były już przynajmniej cztery kościoły, z których tylko jeden z całą pewnością istniał w czasach przed Jagiełłą. Był to franciszkański kościół św. Mikołaja "extra muros castris Vilnensis", założony za pozwoleniem wielkiego księcia Giedymina, dziada Jagiełły, koło 1322 r.¹⁷ Drugi kościół franciszkański (Najświętszej Maryi Panny, in harena sita penes torrentem [...] Vinger") występuje w źródłach od r. 1392¹⁸, nie miał on jednak, podobnie jak kościoły św. Mikołaja i św. Marcina, praw parafii. Jagielle z pewnością, a nie Witoldowi czy Witoldowej żonie Annie, należy przypisać wzniesienie kościoła św. Anny "intra muros castris Vilnensis", bowiem wzmiankowany jest on już pod r. 1390¹⁹, czyli jeszcze przed rządami Witolda. Wreszcie wielce prawdopodobna wydaje się tradycja, która uważa Jagiełłę za fundatora kościoła św. Jana w Wilnie²⁰. Tradycja ta może zostać wsparta tak ważkim argumentem jak fakt, że przez kilka stuleci kościół farny świętojański w Wilnie był kościołem parafialnym, do którego należało całe

¹⁴ KDKW, nr 170, s. 193.

¹⁵ KDKW, nr 31, s. 52-53.

¹⁶ KDKW, nr 19, s. 32-33.

¹⁷ W swoim liście do miast niemieckich z 25 I 1323 r. w ks. Giedymin oznajmił, iż wznosił przed dwoma laty dwa kościoły: "unam in Vilna civitate nostra predicta, aliam in Noggardis", czyli w Nowogródku, który zaraz spalili Krzyżacy, a on obecnie polecił go odbudować. Zob. *Gedimino laiskai*, wyd. V. T. Paszuto i I. Sztal', Vilnius 1966, nr 3, s. 31; cf. P. V. G i d z i u n a s, *De Fratibus Minoribus in Lithuania*, t. 1, Romae 1950, s. 24, 42.

¹⁸ KDKW, nr 22, s. 37-38.

¹⁹ P. Ś l e d z i e w s k i, *Kościół św. Anny – św. Barbary intra muros castris Vilnensis*, "Ateneum Wileńskie", 9(1934), s. 1-32.

²⁰ J. K u r c z e w s k i, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912, s. 165. Wileńskie kościoły tego czasu były murowane, bowiem podróżnik francuski rycerz Gillebert de Lannoy bawiąc w Wilnie w r. 1413 zanotował: "Et y a aucunes esglises de brique". Zob. P. K l i m a s, *Ghillebert de Lannoy in medieval Lithuania*, New York, N. Y. 1945, s. 90.

Wilno, ograniczone w początkach XVI w. murami. Poźniej dopiero, pod koniec XV w., pojawiła się w Wilnie druga parafia – kościół św. Piotra i Pawła na Antokolu, ale obejmowała ona jedynie przedmieście antokolskie i okoliczne wsie. Trudno przypuścić, by Jagiełło zakładając w Wilnie katedrę, nie wznosił zarazem kościoła parafialnego, przeznaczonego dla stolicy państwa. Wzmianki źródłowe o kościele św. Jana zaczynają się dość wcześnie, bo od r. 1430²¹, co wskazuje na jego istnienie w czasach Jagiełły.

Rozpatrzwszy krytycznie relację Długosza o założeniu przez Jagiełłę pierwszych parafii, można stwierdzić, że tradycja Długoszowa jest w dużej części wiarygodna, a nawet że jego wykaz siedmiu parafii Jagiełłowych z r. 1387 jest autentyczny. Dostał się on do rąk Długosza najpewniej z kapituły krakowskiej (do której i Długosz należał), dokąd trafił z kancelarii polskiej Jagiełły. W kancelarii tej pracował przecież Zaklika, który był z Jagiełłą na Litwie w r. 1387. On to jako kanclerz mógł zachować koncept dokumentów fundacyjnych Jagiełły z wykazem parafii, dla których zostały wystawione (lecz prócz Obolców nie zachowane) przywileje. Skoro w zapisce Długosza nie ma Bystrzycy i innych później przez Jagiełłę wzniesionych kościołów, znaczy to, że wykaz Długoszowy zawiera rzeczywiście tylko parafie z r. 1387. Zwraca uwagę, że nazwy: Wiłkomierz, Mojszagoła, Niemenczyn, Miedniki, Krewo, Obolce, zostały zapisane w porządku geograficznym w kierunku wschodnim. Jest to chyba ślad itinerarium Jagiełły z r. 1387 po Litwie, a zarazem chyba i kolejność zakładania poszczególnych parafii (na końcu Hajna, widocznie założona już w drodze powrotnej). Te pierwsze fundacje dokonane zostały na obszarze księstwa wileńskiego, to jest w ojcowiznie Jagiełły. Uderza oczywiście pominięcie księstwa trockiego, byłej dzielnicy Kiejstuta, do której pretendował Witold, a którą w kwietniu 1387 r. Jagiełło nadał Skirgielle. Zagadkę tę jednak trudno zadowalająco wyjaśnić.

Jagiełło fundował więc nie siedem czy właściwie dziewięć kościołów (z katedrą i św. Marcinem), lecz przynajmniej dwanaście: katedrę, św. Marcina, św. Anny i św. Jana w Wilnie oraz kościoły parafialne w Obolcach, Krewie, Oszmianie, Bystrzycy, Niemenczynie, Mojszagołe, Mereczu i prawdopodobnie w Wiłkomierzu, ogółem dziesięć parafii, nie licząc Lidy, jako fundacji wspólnej z Witoldem.

Większość parafii Jagiełłowych została założona w pobliżu Wilna: Mojszagoła, Miedniki, Bystrzyca, Niemenczyn, Oszmiana. Trzy parafie: Wiłkomierz, Merecz i Krewo, powstały niejako na peryferiach diecezji, bowiem jedna parafia (w

²¹ Istnieje dokument z 4 X 1430 r. o założeniu bractwa (fraternitas) religijnego przy kościele św. Jana w Wilnie. *Codex Medicensis seu Samogitiae diocesis*, t. 1, coll. P. Jatulis, Roma 1984, nr 40, s. 79; Z. I v i n s k i s, *Kirchengesang in Litauen im XVI-XVII Jh.*, [w:] *Commentationes Balticae*, t. 1, Bonn 1954, s. 98. KDKW, nr 152, s. 171 przynosi wzmiankę z r. 1437 o Andrzeju plebanie de Vilna, czyli u św. Jana, bowiem innego kościoła parafialnego w Wilnie wtedy nie było.

Obolcach), położona w głębi prawosławnej Rusi na ziemi witebskiej, wytyczała nie granice, ale przyszły kierunek ekspansji diecezji wileńskiej. Skupienie większości parafii w okolicach Wilna tłumaczyć należy przede wszystkim względami politycznymi: najpierw należało dokonać (przy pomocy znikomych jeszcze sił kleru) chrystianizacji kraju w pobliżu stolicy, gdzie też łatwiej było zapewnić Kościołowi opiekę i pomoc ze strony władz państwowych. Do Wilna przecież często zmierzali różni obcy dostojnicy świeccy i duchowni, którzy potem mogli wydać przed światem chrześcijańskim opinię o prawdziwości nawrócenia Litwy, a na tej opinii władcom Litwy w obliczu ich konfliktów z Zakonem Krzyżackim wielce musiało zależeć. Wszystkie miejscowości, w których Jagiełło zakładał kościoły parafialne, stanowiły podówczas, jak i później, ważne ośrodki administracyjno-wojskowe. Były to grody, a zarazem centra włości (małych powiatów jakby), gdzie znajdowały się władze lokalne i dwory, czyli gospodarstwa wielkopsiadłowe²². Zasadą wprowadzoną przez Jagiełłę była więc lokalizacja parafii w grodach – ośrodkach włości. Tej zasady będą się trzymać i jego następcy.

Jagiełło najprawdopodobniej osobiście nie brał udziału przy wszystkich swych fundacjach na miejscu, gdzie zakładano parafię. W liście do ciwunów, zarządców włości, datowanym z Lidy 10 stycznia 1389 r., oznajmiał: "[...] daliśmy [prawo – J. O.] księdzu biskupowi po wszystkiej ziemi litewskiej, gdzie się jemu polubi, postawić czyrkiew, aby każdy ciwon był jego posłuszen, jako mnie samemu, co on rozkaże, to jemu uczynicie a dawajcie jemu cześć"²³. Nakaz ten, z pewnością wyjednany przez samego biskupa Andrzeja, wskazuje, iż założenia parafii mógł dokonać w imieniu wielkiego księcia litewskiego również biskup wileński. Sam akt fundacji natomiast, wyznaczenie uposażenia nowej parafii, należał pewnie do wielkiego księcia. O działalności biskupa wileńskiego na polu zakładania kościołów parafialnych zachowała się jedna tylko wiadomość. Jest ona zawarta w dokumencie biskupa Andrzeja, wystawionym w Lidzie 3 czerwca 1397 r. Biskup informuje w nim, iż z woli króla Władysława i księcia Witolda nadał Braciom Mniejszym w Lidzie plac "pro ecclesia et monasterio", fundował im kościół pod wezwaniem św. Krzyża i św. Franciszka oraz dokonał jego konsekracji²⁴. Kościół ten został przekształcony w parafialny dopiero w połowie XV w.

²² H. Ł o m i a ń s k i, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 2, Wilno 1932, s. 118-125; M. K. L j u b a v s k i j, *Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie litovsko-russkogo gosudarstva ko vremeni izdaniija pervago litovskago statuta 1529 g.*, Moskwa 1892.

²³ KDKW, nr 15, s. 29.

²⁴ KDKW, nr 31, s. 53.

ROZWÓJ SIECI PARAFIALNEJ ZA WITOLDA

Długoletnie rządy Witolda (1392-1430) przyniosły dalszy wzrost liczby parafii w diecezji wileńskiej. Wkrótce po objęciu z ramienia Jagiełły władzy na Litwie wydał Witold mandat do swych wojewodów, namiestników i ciwunów "po wszej mojej dzierżawie". Oznajmiał w nim: gdy "ku wam przyjedzie ksiądz biskup z tym listem i z moją pieczęcią sam, tedy wy moi ciwunowie zbierzecie przed nim Litwę, którzy się nie chrzcili, a tych ochrzczi biskup, jako jego wola". Rusinom pozostawił wielki ksiązę swobodę pozostania przy swej wierze bądź przejścia na katolicyzm. Polecał następnie dać biskupowi "jeszcze pić dosyć i jego koniom i przewodnikom". Srogo przestrzegał swych urzędników przed przestąpieniem słowa swego wielkoksiążęcego: "a który inaczej uczyni, swą szyją zapłaci". Na wypadek gdyby biskup nie mógł przybyć osobiście, "a przyśle swoje popy, a tych tak słuchajcie, jak samego biskupa, tak kapłanów jego, gdzie będą chrzczić. A inaczej nie działajcie"²⁵.

Kontynuując rozpoczęte przez Jagiełłę dzieło chrystianizacji, dokonał też Witold wysiłków nad zakładaniem nowych parafii. Ogółem w ciągu 38 lat swego panowania ufundował w diecezji wileńskiej 11 nowych parafii. W swej siedzibie książęcej w Nowych Trokach wznosił kościół prepozyturalny Nawiedzenia NMP i św. Jana Chrzciciela, który w r. 1409 zaopatrzył też stosownie w dobra ziemskie. Wcześniej jeszcze, bo około r. 1400, w Starych Trokach osadził opactwo benedyktyńskie (pierwsze na Litwie) z kościołem Zwiastowania NMP i św. Benedykta na prawach parafialnych. Obok kościołów trockich na rdzennej Litwie z polecenia Witolda powstały kościoły parafialne w miejscowościach: Daugi, Dubinki, Kiernów, Kowno, Świąciany. W samym Kownie za czasów Witolda powstały przynajmniej dwa kościoły. Wiadomo, że kościół św. Mikołaja w Kownie był fundacji Witoldowej, ale nie posiadał praw parafii. Parafia była bowiem przy kościele św. Piotra, istniejącym już w r. 1413, a założonym pewnie przez Witolda. W swej dawnej dzielnicy podlasko-grodzieńskiej fundował Witold kościoły w Grodnie i Goniądzu. Ponadto na ziemiach ruskich założył parafie w Nowogródku (c. 1393 r.) i Wołkowysku. Niestety, z wyjątkiem Starych Trok wszystkie pozostałe kościoły zatraciły swe przywileje fundacyjne, tak że prócz Nowogródka trudno ustalić nawet w przybliżeniu daty ich założenia. O tym, że były to fundacje Witoldowe, wiadomo z późniejszych dokumentów.

²⁵ Tamże, nr 23, s. 39. Dokumentacja do wszystkich pozostałych parafii będzie zawarta w osobnej pracy. Tu należy zaznaczyć, że daty założenia lub pojawienia się parafii ustalono bądź to na podstawie przywilejów fundacyjnych, bądź też na podstawie wzmianek o plebanach, którzy często występowali w charakterze świadków na dokumentach kościelnych, prywatnych czy nawet gospodarskich. Często właśnie te przypadkowe wzmianki pozwoliły na poważne nieraz przesunięcie wstecz daty istnienia poszczególnych kościołów, co na listach parafii odnotowano przez określenie circa (c.) lub ante (a.).

Jeszcze jeden kościół jest fundacji książęcej. Założył go w Gieranonach-Zygmunciszkach brat Witolda, książę Zygmunt Kiejstutowicz w r. 1411.

W epoce Witoldowej pojawiają się pierwsze prywatne fundacje kościołów w diecezji wileńskiej. Z r. 1410 pochodzi wzmianka o kościele św. Mikołaja (czyżby franciszkańskim, sądząc po wezwaniu?) w siole Soleczniki Wielkie. Siolo to stanowiło podówczas własność Witoldowego marszałka Stanisława Czupurny. Niewątpliwie Czupurna był też fundatorem tego kościoła. W r. 1500 pleban brasławski Wenclaw zeznał przed wielkim księciem Aleksandrem, "sztoż wojewoda wileńskij pan Moniwid, derżaczy Brasław u otczynu, założył cerkow Matki Bożej w meste brasławskom". On też nadał jej pewne uposażenie w postaci ziemi, ludzi i dochodów. A stało się to za "welikoho kniazia Witowta". Pleban oświadczył zarazem, że niedawno kościół ten zgorzał, a w czasie pożaru przepadł i "fundat", czyli przywilej fundacyjny, prosił więc hospodara (czyli wielkiego księcia) o wydanie nowego przywileju²⁶. Wiadomość ta zasługuje na wiarę z uwagi na ścisłość informacji plebana. Wojciech Moniwid, gdyż o nim tu mowa, zaufany bojar i dziewierz Witolda (obaj mieli siostry za żony), był wojewodą wileńskim od r. 1395 aż do swej śmierci około r. 1423²⁷. Kościół w Brasławiu fundował pewnie po r. 1407, gdyż wielki przywilej Witolda dla Moniwida z tego roku Brasławia wśród posiadłości wojewody wileńskiego nie wymienia. Skoro Moniwid zakładał kościół w odległym kresowym Brasławiu, trudno oprzeć się przypuszczeniu, że mógł wznieść kościół również w swojej rodowej siedzibie, którą stanowiły Gieranony-Subotniki. Kościół subotnicki wzmiankowany jest, co prawda, w wiele lat po jego śmierci, ale Wojciech Moniwid był najprawdopodobniej jego fundatorem.

Ogółem w epoce Jagielly i Witolda w latach 1387-1430 z fundacji wielkksiążęcych i bojarskich powstała w diecezji wileńskiej sieć 27 kościołów parafialnych. Oto ich alfabetyczny wykaz:

1. Brasław (a. 1423)	12. Krewo (c. 1387)
2. Bystrzyca (1390)	13. Lida (1397)
3. Daugi (a. 1430)	14. Merecz (a. 1392)
4. Dubinki (a. 1430)	15. Miedniki
5. Gieranony-Subotniki (a. 1423)	16. Mojszagola (1387)
6. Gieranony-Zygmunciszki (1411)	17. Niemenczyn (1387)
7. Goniądz (a. 1430)	18. Nowogródek (c. 1393)
8. Grodno (a. 1430)	19. Obolce (1387)
9. Hajna (a. 1430)	20. Oszmiana (a. 1398)
10. Kiernów (a. 1430)	21. Soleczniki Wielkie (1410)
11. Kowno (a. 1430)	22. Święciany (a. 1430)

²⁶ KDKW, nr 476, s. 560-561.

²⁷ W. S e m k o w i c z, *O litewskich rodach bojarskich zbratanych z szlachcią polską w Horodle 1413 roku*, "Miesięcznik Heraldyczny", Lwów, 6(1914), s. 176 n.; t e n ż e, *Przywileje Witolda dla Moniwida*, "Ateneum Wileńskie", 1(1923), s. 255-257.

23. Troki Nowe (1409)

24. Troki Stare (1400)

25. Wilno św. Jana (a. 1392)

26. Wilkomierz (1387)

27. Wolkowysk (a. 1430)

Wraz ze śmiercią Witolda (zm. 27 X 1430 r.) odeszła w przeszłość jedna epoka w historii Wielkiego Księstwa Litewskiego, które pod rządami tego władcy osiągnęło szczyt swej potęgi. Lata 1387-1430 można uważać zarazem za pewien osobny rozdział w dziejach Kościoła katolickiego na Litwie. Wtedy bowiem zostały utworzone dwa biskupstwa: wileńskie i żmudzkie, stworzona została sieć parafialna w najważniejszych ośrodkach polityczno-administracyjnych Litwy, położone więc zostały podwaliny pod przyszły rozwój organizacji kościelnej i chrystianizację całego kraju.

ROZWÓJ SIECI PARAFIALNEJ OD ROKU 1431 DO KOŃCA XV WIEKU

Pierwsze dziesięciolecie po zgonie Witolda (lata 1431-1440) znamionuje wojna domowa na Litwie pomiędzy Świdrygiełłą a Zygmuntem Kiejstutowiczem o tron wileński. Czasy te nie sprzyjały rozwojowi Kościoła w diecezji wileńskiej, ogarniętej pożogą wojenną. Mimo to w tych trudnych latach wybudowano osiem nowych kościołów parafialnych. Zygmunt Kiejstutowicz do swej dawnej fundacji gieranońskiej²⁸ dodał dwie nowe. Fundował mianowicie po zwycięstwie odniesionym nad Świdrygiełłą w bitwie pod Oszmianą 31 sierpnia 1432 r. kościół kolegiacki w Nowej Oszmianie, dokąd została pewnie przeniesiona zaraz parafia ze Starej Oszmiany. Na miejscu słynnej, przyrównywanej do drugiego Grunwaldu, bitwy pod Wilkomierzem, gdzie w r. 1435 wojska litewsko-polskie zniosły doszczętnie połączone armie Świdrygiełły i Krzyżaków inflanckich, Zygmunt Kiejstutowicz wznosił kościół w miejscowości zwanej odtąd Pobojskiem (poboisko). Stało się to już po bitwie, czyli po 1 września 1435 r.²⁸ Trzy dalsze kościoły, już na terenach ruskich, a mianowicie we wsi Chołchło (1437), w Słucku (1439) i Klecku (1437), założył jego syn Michał Zygmuntowicz. Do rządu fundacji prywatnych doszły trzy dalsze: kościół w Szczuczynie, zbudowany przez wojewodę trockiego Piotra Lelusza w r. 1436, kościół w Połonce (Połoneczce), założony przez Piotra Raczkę Stroczewicza, właściciela Połonki i kilku innych siół w ziemi nowogródzkiej, oraz powstały około r. 1437 kościół z Żyrmunach, będących podówczas własnością bojara litewskiego Wojciecha Kuczuka.

Trwające z górą pół wieku panowanie Kazimierza Jagiellończyka (1440-1492) w dziejach diecezji wileńskiej zaznaczyło się wzmożeniem tempa rozwoju sieci parafialnej. Sprzyjała temu stabilizacja wewnętrzna państwa, przeżywającego

²⁸ B. Barvinskij, *Žigimont Kejstutovicz velikij knjaz litovsko-russkij (1432-1440)*, Żovkev 1905, s. 27, 64; A. Lewicki, *Powstanie Świdrygiełły*, Kraków 1892, s. 255 n.

okres długotrwałego pokoju, przerwane dopiero po śmierci tego władcy przez wojnę litewsko-moskiewską w 1500 r. Data ta została przyjęta jako umowna cezura między dwoma okresami rozwoju sieci parafialnej w diecezji wileńskiej; między okresem 1431-1500 a okresem 1501-połowa XVI w. Kazimierz Jagiellończyk wydatnie przyczynił się do rozwoju sieci parafialnej w diecezji wileńskiej, fundował bowiem niemal tyle kościołów, ile jego wielcy poprzednicy: Jagiełło i Witold oraz Zygmunt Kiejstutowicz. Z pewnym prawdopodobieństwem jego fundacji można przypisać 24 kościoły. Nie wszystkie one, co prawda, zostały z całą pewnością przez niego założone, gdyż o wielu z nich wiadomo tylko, że istniały w jego czasach, ale skoro nie ma żadnych wskazówek co do tego, czy pochodzą one z fundacji wcześniejszych, a pewne jest, że powstać mogły tylko z woli monarszej, wolno chyba ich założenie zaliczyć na poczet zasług litewskiego hospodara Kazimierza.

Tak jak dla kościołów fundacji Witoldowej, tak i dla parafii Kazimierzowskich brak jest w większości wypadków dokumentów fundacyjnych, jedynie dla niektórych z nich można podać dokładne daty założenia. Do czasów Kazimierza odnieść trzeba założenie parafii na wileńskim Antokolu, bowiem wzmianka o tym kościele pojawia się zaledwie w pięć lat po jego śmierci, w r. 1497. Kazimierzowi można przypisać fundację parafii w Bielicy, poświadczoną dopiero w r. 1501, ale istniejącą niewątpliwie znacznie wcześniej, podobnie jak Dolistów, Dubicze, Kojdanów, Krasne Siolo, Łyngmiany, Mołczadź, Mołodeczno (już w 1499 r.), Onikszy, Romigoła, Rudomina, Uciana. Wprawdzie wszystkie te kościoły – obok wielu innych kościołów fundacji jego poprzedników – wymienia dopiero przywilej Aleksandra Jagiellończyka, ale o żadnym ze wskazanych kościołów nie da się powiedzieć, by jego fundatorem był właśnie Aleksander.

Pozostałych 11 kościołów ma już dokładniejsze daty fundacji albo też zostały poświadczone bezpośrednio przez źródła, pochodzące z lat 1450-1492. I tak kościół w Dorsuniszkach założony został przed r. 1475, kościół w Ejszyszkach istniał przed r. 1492, podobnie jak parafie w Odolsku, Ożej, Puni, Żołudku (c. 1490), Zdzięciole oraz Słonimiu. Kościół w Witebsku wzmiankowany jest około r. 1450, kościół w Wasiliszkach założony został przed r. 1473, wreszcie kościół w Rajgrodzie poświadczony jest źródłowo pod r. 1485.

Z ogólnej liczby dziewięciu kościołów parafialnych fundacji Aleksandra Jagiellończyka sześć przypada na pierwszą połowę jego panowania, do r. 1500. Są to kościoły w Oniksztach (a. 1501), Połocku (a. 1498), Poswolu (1497), Rakiszkach (1500), Somiliszkach (a. 1501) i Trzycanej (1496). Na okres 1431-1500 przypadają więc łącznie 34 fundacje, w tym 31 hospodarskich oraz trzy książęce:

1. Antokol-Wilno
2. Bielica
3. Cholchło

4. Dolistów
5. Dorsuniszeki
6. Dubicze

7. Ejszyski	21. Punia
8. Kleck	22. Rajgród
9. Kojdanów	23. Rakiszki
10. Krasne Siolo	24. Romigola
11. Łyngmiany	25. Rudomina
12. Mołczadź	26. Słonim
13. Mołodeczno	27. Stuck
14. Odolsko	28. Somiliszki
15. Onikszty	29. Trzciana
16. Oszmiana Nowa	30. Uciana
17. Oża	31. Wasiliszki
18. Pobojsk	32. Witebsk
19. Połock	33. Zdzięcioł
20. Poswol	34. Żołudek

Do czasów Kazimierza Jagiellończyka sieć parafialna rozwijała się niemalże wyłącznie w wyniku fundacji gospodarskich, których do r. 1440 było aż 28 na ogólną liczbę 34 parafii, czyli przeszło 82%! Za rządów Kazimierza stan ten zmienił się zasadniczo. Bojarstwo litewskie, zwłaszcza jego można warstwa, gromadząc wielkie majątki ziemskie, zaczęło doceniać Kościół. Widziało w nim oporę dla siebie w życiu doczesnym, bo Kościół zyskiwał trwałą i przodującą pozycję w życiu politycznym Wielkiego Księstwa Litewskiego i działał na rzecz ustroju feudalnego. Płynęły więc coraz liczniejsze fundacje i darowizny na rzecz Kościoła od możnych panów litewskich i bojarów. W dobrach wielkiej i średniej własności ziemskiej powstawały liczne kościoły, zakładane przez właścicieli. Przodowali w dziele fundacji kościołów parafialnych dwaj panowie: Piotr Sieńko Giedygołdowicz i Mikołaj Niemirowicz. Sieńko Giedygołdowicz, syn wojewody wileńskiego Giedygołda (1426-1432), sam pełniący wysokie urzędy namiestnika smoleńskiego, a pod koniec życia i kasztelana wileńskiego (zm. 1451)²⁹, wznosił cztery kościoły w swoich majątkach: Naliboki, Radoszkowicze, Wiszniew i Kamień. Niemirowicz, namiestnik witebski i smoleński, zbudował trzy kościoły: w Iszkoldzi (1449), w Nieświeżu (a. 1471) i Wsielubiu (a. 1471, tj. przed śmiercią). Jego bratanek Jakub Niemirowicz założył kościół w Korkożyskach (a. 1487). Olechno Sudymuntowicz, wojewoda wileński i kanclerz litewski w latach 1477-1490, fundował również trzy kościoły w swych posiadłościach: Ostroszyce (1448), Wołpa (1478) i Chożow (a. 1489). Potężni Kieżgajłowie³⁰, rządzący Żmudzią jako starostowie żmudzcy, w diecezji wileńskiej wystawili kościoły w swej rodowej siedzibie Dziewiałtowie (a. 1444), w Jelnej (a. 1498) i Mstibogowie (a. 1485). Najbardziej wpływowi na Litwie ród Gasztoldów zdobył się na fundacje czterech parafii: w Łotwie (a. 1495), Dziewieniszkach

²⁹ Z. W d o w i s z e w s k i, *Giedygołdowicz Piotr Sienko*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 7, Kraków 1948-1958, s. 435-436.

³⁰ W. S e m k o w i c z, *O litewskich rodach*, "Miesięcznik Heraldyczny", 6(1914), s. 12 n.

(a. 1471), Gieranonach Murowanych (a. 1458) i Ostrowcu (a. 1466). Współzawodniczący z nimi Radziwiłłowie mogą się wykazać jedynie fundacjami w Dąbrowie (a. 1460) i Upnikach (a. 1477). Wygasający, a ongiś najpotężniejsi na Litwie Moniwidowiczowie do dawnych fundacji w Gieranonach-Subotnikach i Brasławiu dodali pewnie nową parafię w Wołożynie (a. 1475). Potomkowie Rymowida, coraz bardziej wpływowi Zabrzezińscy, wzniesli kościoły w swym Zabrzeziu (1456) i Porozowie (1460). Mniej głośni Sakowiczowie utworzyli swym kosztem parafię w Hruzdowie (1443), Miadziolu (1457) i Daniuszewie (a. 1483).

Możnych naśladowali, a niekiedy wyprzedzali, inni mniej utytułowani i mniej zasobni panowie oraz bojarzy. A oto pełny wykaz prywatnych kościołów parafialnych istniejących w diecezji wileńskiej w latach 1431-1500:

1. Bijuciszki (1478)	34. Niestaniszkis (1497)
2. Chożow (a. 1489)	35. Nieśwież (a. 1471)
3. Daniuszewo (a. 1483)	36. Nowy Dwór (a. 1496)
4. Dąbrowa (a. 1468)	37. Ostroszyce (1448)
5. Dory (a. 1473)	38. Ostrowiec (a. 1460)
6. Dunilowicze (a. 1500)	39. Połonka (1437)
7. Dziewałtów (a. 1473)	40. Porozow (1460)
8. Dziewieniszki (a. 1471)	41. Radoszkowicze (1447)
9. Gieranony Murowane (a. 1458)	42. Rohotna (a. 1466)
10. Graużyski (a. 1495)	43. Skiemiany (c. 1500)
11. Holszany (XV w.)	44. Surwiliszki (a. 1495)
12. Horodzitów (1443)	45. Szaty (c. 1499)
13. Horodziszcze Wielkie (1494)	46. Szczuczyn (a. 1436)
14. Hruzdow (1443)	47. Świr (a. 1449)
15. Ikażń (a. 1499)	48. Traby (a. 1494)
16. Iszkoldź (1449)	49. Trokiele (a. 1468)
17. Iwie (a. 1495)	50. Upniki (a. 1477)
18. Jelna (a. 1498)	51. Wawerka Mała (1460)
19. Kamień (a. 1451 (1477))	52. Wawerka Wielka (a. 1463)
20. Kobynnik-Miadziol (c. 1434 ?)	53. Widze (1481)
21. Korkożyski (a. 1487)	54. Wiszniew (a. 1451)
22. Kroszyno (1442)	55. Wojstom-Uszakow (1460)
23. Krupa (a. 1459)	56. Wołma (1472)
24. Lebidziew (a. 1476)	57. Wołożyn (a. 1475 (1492))
25. Lipa (a. 1442)	58. Wołpa (1478)
26. Łosko (a. 1489)	59. Wormiany (1462)
27. Łosokina (a. 1473)	60. Wsielub
28. Łotwa (a. 1495)	61. Zabrzezie (1456)
29. Łyntupy (1459)	62. Zelwa Mała (1477)
30. Merez-Turgiele (1500)	63. Zelwa Wielka (c. 1470)
31. Miadziol (1457)	64. Żośle (a. 1465)
32. Mstibogow (a. 1485)	65. Żugość (1495)
33. Naliboki (a. 1447)	66. Żyrmuny (c. 1437)

Pod koniec XV w. pojawiły się też pierwsze parafie fundacji kościelnej (biskupiej). Były to parafie w Hermaniszkach (a. 1452), Niedźwiedzicach (a. 1483), Sołokach (a. 1496) i Tauroginiach (a. 1498). Wymienione miejscowości należały do dóbr stołowych biskupstwa wileńskiego.

Ogółem w okresie 1431-1500 powstały aż 104 nowe kościoły parafialne. W tej liczbie fundacje prywatne (po wyłączeniu ośmiu kościołów, w tym trzech prywatnych sprzed r. 1440) stanowiły 66% (63 fundacje prywatne na 96 parafii), a więc niemal dwie trzecie założonych parafii. Nie znając dokładnych dat poszczególnych fundacji, trudno ściślej ustalić, kiedy nastąpił zwrot od dominacji fundacji gospodarskich do przewagi fundacji prywatnych. Dość liczne fundacje panów i bojarów z połowy XV w. wskazują jednak, że od tego samego czasu datuje się wyraźny przełom w rozwoju sieci parafialnej w diecezji wileńskiej i że nastąpił on w wyniku ciągłych, coraz to liczniejszych fundacji prywatnych.

W końcu XV w. sieć parafialna w diecezji wileńskiej obejmowała już 130 kościołów parafialnych. Liczba ta znacznie przewyższa dotychczasowy szacunek ks. J. Fijałka, badacza dziejów Kościoła katolickiego na Litwie. Wedle jego prowizorycznych raczej ustaleń "około 1500 r. liczba wszystkich parafii w diecezji wileńskiej dochodzi do dziewięćdziesięciu"³¹. Szacunek ten, jak widać, był zaniżony o jedną trzecią stanu z r. 1500. Faktycznie stan ten mógł z pewnością przekraczać nawet liczbę 130 parafii, gdyż niejeden kościół, wymieniany dopiero przez źródła XVI-wieczne, mógł zostać założony wcześniej.

ROZWÓJ SIECI PARAFIALNEJ W PIERWSZEJ POŁOWIE XVI WIEKU

W pierwszej połowie XVI w. tempo rozwoju sieci parafialnej w diecezji wileńskiej nie tylko się utrzymało, ale nawet wzrosło. Liczba nadań i fundacji gospodarskich w zasadzie utrzymała się na poziomie z lat 1431-1500. Z fundacji Aleksandra, Zygmunta I i jego żony królowej Bony powstało w dobrach wielkksiążęcych 27 nowych parafii:

1. Barbiryszki (a. 1520)	15. Nowy Dwór (grodzieński, 1504)
2. Bargłów (1544)	16. Olita (a. 1520)
3. Bolniki (a. 1544)	17. Poniewież (1503)
4. Dryświaty (1514)	18. Przelaje (a. 1506)
5. Inturki (1555)	19. Raduń (a. 1556)
6. Jałówka (a. 1556)	20. Rudniki (a. 1511)
7. Janówka (a. 1556)	21. Strubnica (a. 1553)
8. Kormiałów (c. 1521)	22. Suwiek (a. 1521)
9. Krynki (1521)	23. Uszpol (a. 1559)
10. Kuźnica (1545)	24. Wolkiniki (a. 1553)
11. Lipniszki (1510)	25. Wysoki Dwór (1518)
12. Łunna (1546)	26. Żejmy (a. 1522)
13. Mińsk (a. 1508)	27. Żyźmory (c. 1508)
14. Mosty (1539)	

³¹ J. Fijałek, *Uchrześcjanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu*, [w:] *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków 1914, s. 266.

Nie jest znane do tego czasu ani jedno nadanie Zygmunta Augusta, który rządy na Litwie objął w 1544 r.

Na czoło długiej listy fundatorów prywatnych wysunęli się, rywalizujący z Gasztoldami o rządy w państwie, coraz potężniejsi Radziwiłłowie. Ród ten, który od 1518 r. zaczął się chlubić tytułem książęcym³², nadanym im przez cesarza Rzeszy Niemieckiej Maksymiliana I, w swoich niezmiernych posiadłościach wznosił 14 kościołów. Powstały więc parafie w Radziwiłłowskich Birżach (a. 1510), Dobrzniewie (1519), mińskich Dubrowach (a. 1553), Dusiatkach (a. 1519), Kalinówce (c. 1511), Kiejdanach (a. 1518), Knyszynie (1520), Oduciszkach (a. 1553), Podbirżach (1515), Popielach (a. 1553), Świadościach (a. 1522), Serejach (1537), Wizunach (a. 1553) i Wołkołacie (a. 1522). Ościkowiczowie, druga gałąź rozmnożonego Radziwiłłowskiego domu, fundowali cztery kościoły: Giegużyn (a. 1507), Muśniki (a. 1522), Owanta (a. 1522) i Żodziszki (a. 1553). Na tle Radziwiłłowskich skromnie wyglądają cztery fundacje, dokonane przez pierwszego po wielkim księciu człowieka w państwie litewskim, wojewodę wileńskiego i kanclerza litewskiego Olbrachta Gasztolda (zm. 1539); przypisać mu można założenie kościołów w Daugieliszkach (1526), Lachowiczach, Rakanciszkach i Sidrze (1535).

Po trzy fundacje dokonali przedstawiciele innych, mniej potężnych, ale pańskich rodów: Pacewiczów, Kłoczaków i Zenowiewiczów. Pacewiczowie wzniesli kościoły w Berznikach (a. 1545), Mohylnej (a. 1553) i Różance (a. 1522); Kłoczakowie w Podorosku (a. 1522), Międzyrzeczu (1516) i Łyskowie (1527); Zenowiewiczowie w Postawach (1516), Smorgoniu (1503) i Szawliszkach (a. 1547). Nie tak wybitni jak inni, ale dość możni Raczkowiczowie również dołożyli starań, aby w swych dobrach założyć parafie, fundowali więc kościoły w Białymstoku (a. 1547), w Dowspudzie-Bakalarzewie (c. 1520) i Dowspudzie-Raczkach (a. 1558). Inne, nie tak bogate rody litewskie dokonały po jednej lub po dwie fundacje parafii. Pełna lista fundacji prywatnych z pierwszej połowy XVI w. obejmuje 94 kościoły parafialne³³:

1. Berzniki (a. 1545)	6. Brzostowica (a. 1522)
2. Białystok (a. 1547)	7. Choroszczka (a. 1553)
3. Birże (a. 1510)	8. Czadosy (a. 1516)
4. Błotna-Werenowo (a. 1553)	9. Darowo (a. 1540)
5. Bogdanowszczyzna (a. 1553)	10. Daugieliszki (1526)

³² W. Semkowicz, *O litewskich rodach*, "Rocznik Towarzystwa Heraldycznego", 5(1920), s. 39; A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887, s. 280.

³³ Jak cenne są dane rejestrów poborowych z 1553 i 1559 r. do poznania sieci parafialnej w diecezji wileńskiej tego okresu, świadczyć może 25 parafii skądinąd nie znanych (oznaczonych datą 1553) w poniższym wykazie. Rejestry te zostaną ogłoszone drukiem w tomie Źródeł do Dziejów Diecezji Wileńskiej XVI-XVII w.

11. Dobrzyniew (1519)	53. Mogilna (a. 1553)
12. Dokudowo (a. 1553)	54. Muśniki (a. 1522)
13. Dolginow (a. 1553)	55. Nacza (1529)
14. Dowspuda-Bakalarzewo (c. 1520)	56. Oduciszki (a. 1553)
15. Dowspuda-Raczki (a. 1558)	57. Owanta (a. 1522)
16. Dubrowy (a. 1553)	58. Pelasa (a. 1553)
17. Dusiaty (a. 1519)	59. Podbirże (1515)
18. Duśmiany (a. 1522)	60. Podbrzezie (1501)
19. Dworzec (a. 1529)	61. Podorosko (a. 1522)
20. Giedrojcic (a. 1505)	62. Popiele (a. 1553)
21. Giegużyn (a. 1507)	63. Poporcic (a. 1522)
22. Gniezno (1524)	64. Postawy (1516)
23. Hanusiszki (a. 1526)	65. Rakanciszki (a. 1542 (1553))
24. Horodyszczc Male (c. 1502)	66. Różanka (a. 1516)
25. Indura (a. 1522)	67. Sakowiczc (a. 1553)
26. Irszewiczc (a. 1511)	68. Sereja (1537)
27. Iszczolna (a. 1515)	69. Sidra (1535)
28. Iwancowiczc (a. 1553)	70. Sieniszki (1511)
29. Iwieniec (a. 1524)	71. Siesiki (a. 1522)
30. Jasionówka (a. 1553)	72. Simno (1520)
31. Jaszuny (a. 1515)	73. Siwica (a. 1524)
32. Jewie (c. 1550)	74. Skopiszki-Mitowo (a. 1519)
33. Juchnowiec (1547)	75. Smorgoń (1503)
34. Kalinówka (1511)	76. Soleczniki Male (a. 1553)
35. Kaplica (a. 1553)	77. Soły (1544)
36. Kiejdany (a. 1518)	78. Szawliszki (a. 1547)
37. Kietowiszki (a. 1504)	79. Szydłowiczc (1511)
38. Knyszyn (1520)	80. Szyrwinty (a. 1522)
39. Kondratowiczc (a. 1553)	81. Świadościc (a. 1522)
40. Kosow (a. 1520)	82. Świrany (a. 1508)
41. Koszycc (a. 1553)	83. Świsłocz (a. 1550)
42. Kotra (a. 1553)	84. Troupie (1515)
43. Kurzeniec (1539)	85. Turoсна (1515)
44. Lachowiczc (a. 1552 (1553))	86. Twerecz (1501)
45. Lack (a. 1553)	87. Wepre (a. 1553)
46. Lipunik-Skorule (a. 1522)	88. Wiazyń (a. 1543)
47. Łukonnica (1505)	89. Więsiejc (c. 1525)
48. Łyskow (1527)	90. Wisza (a. 1553)
49. Międzyrzecz (a. 1516)	91. Wiżuny (a. 1553)
50. Mir (a. 1553)	92. Wołkołata (a. 1522)
51. Moczulna (a. 1553)	93. Żodziszki (a. 1553)
52. Mogilanka (a. 1510)	94. Żuprany (a. 1550)

W latach 1501-1550 powstały parafie w wyniku fundacji biskupów wileńskich. Są to kościoły położone w majątnościach biskupstwa wileńskiego:

1. Gierwiaty (1536)	5. Mile (a. 1528)
2. Jeziorosy (a. 1508)	6. Pierszaje (a. 1545)
3. Łabonary (a. 1521)	7. Rukojnie (1538)
4. Malaty (a. 1522)	

Ogółem w pierwszej połowie XVI w. powstało 128 nowych parafii, w tym 27 kościołów fundacji gospodarskiej, 94 kościoły fundacji prywatnej i 7 kościołów fundacji duchownej. W porównaniu ze stanem z końca XV w. liczba

parafii w diecezji wileńskiej do połowy XVI w. podwoiła się. W połowie XVI w. sieć parafialna diecezji wileńskiej obejmowała już 259 kościołów.

Dotychczasowe ustalenia znacznie odbiegają od tej liczby kościołów parafialnych. Wedle W. Semkowicza w diecezji wileńskiej około r. 1522 było około 150 parafii³⁴. Z przytoczonych danych wynika, że z łatwością można wykazać, iż istniało wówczas około 190 parafii. Inny jeszcze wynik uzyskał (na podstawie materiałów ogłoszonych przez ks. J. Kurczewskiego) litewski badacz Z. Ivinskis, według którego w diecezji wileńskiej w połowie XVI w. było 114 kościołów, w żmudzkiej zaledwie 38³⁵, a w warmińskiej (w r. 1525) – 97 kościołów parafialnych i filialnych³⁶.

Współcześni jednakowoż dość krytycznie oceniali stan sieci parafialnej w diecezji wileńskiej w pierwszej połowie XVI w. Legat papieski Zachariasz Ferreri, wysłany w r. 1520 do Wilna w celu zebrania dowodów niezbędnych do kanonizacji królewicza Kazimierza Jagiellończyka, stwierdził później: "Nam sicut et oculis nostris vidimus [...] maximam parochialium ecclesiarum a plebe distantiam et eorum raritatem in tam spatiosa et ampla regione"³⁷. Przybysza, przyzwyczajonego do stosunków włoskich, uderzyła więc rzadka sieć parafii w rozległej krainie litewskiej. Podobną opinię wyraził również synod biskupów archidiecezji gnieźnieńskiej w r. 1544. Synod piotrkowski podnosił, iż za mało było jeszcze kościołów w wielu okolicach Litwy, szczególnie w obszernej i ludnej diecezji miednickiej (żmudzkiej), natomiast wiele pogaństwa. Episkopat Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego zwracał się przeto do Zygmunta I o tworzenie nowych parafii w rozległych włościach gospodarskich na terenie diecezji wileńskiej, a szczególnie żmudzkiej, w miejscach, które wskażą biskupi i kapituły obu diecezji³⁸.

³⁴ W. S e m k o w i c z, *Mapa diecezji wileńskiej*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. 2, Lwów 1936, s. 456. Dane te powtarza wydawnictwo: *Kościół w Polsce*, t. 1, Kraków 1966, s. 274. Nie uwzględnił ich W. Pocięcha (*Królowa Bona*, t. 3, Poznań 1958, s. 23), twierdząc, że około r. 1522 w diecezji wileńskiej były zaledwie 92 parafie.

³⁵ Z. I v i n s k i s, *Die Entwicklung der Reformation in Litauen bis zur Erscheinen der Jesuiten (1569)*. Sonderdruck aus *Forschungen zur Osteuropäische Geschichte*, Bd. 12, Berlin 1967, s. 13-16 i przypis 60.

³⁶ A. O ł c z y k, *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525*, Lublin 1961, s. 109. Danych dla trzeciej diecezji w Wielkim Księstwie Litewskim, diecezji łuckiej, ostatnio opracowanej w literaturze, dostarcza L. Królik (*Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 1983, s. 259-292). Autor nie daje sumarycznych zestawień, ale z tabel nr 7 i nr 8 wynika, że około połowy XVI w. (do r. 1559) w archidiaconacie łuckim istniało 7 parafii, a w brzeskim (Podlasie i część zachodniej Białorusi) 82; razem około 90 parafii. Około r. 1630 w diecezji łuckiej znajdowało się 158 parafii – zob. *Kościół w Polsce*, t. 1, s. 274. Wykaz kościołów na Litwie, jaki sporządził J. Gimbutas (*Lienuvos Baznyčių chronologija ir statistika*, Roma 1970), obejmuje tylko kościoły w granicach dzisiejszej Republiki Litewskiej, toteż dla badań nad w. XVI jest mało przydatny.

³⁷ Z. F e r r e r i u s, *Vita Beati Cazimiri, scripta Vilnae*, Kraków 1521; I v i n s k i s, *Die Entwicklung der Reformation in Litauen*, s. 16 i przypis 64.

³⁸ F i j a ł e k, *Uchrześcjanienie Litwy*, s. 300.

W rejestrach podatkowych z 1553 i 1559 r. spisano kościoły parafialne w pięciu "kluczach" diecezji wileńskiej: trockim, mojszagolskim, antokolskim, miednickim i rudomińskim. Zachodzi tedy pytanie, co oznaczał "klucz". Czy nie była to kościelna jednostka administracyjna odpowiadająca dekanatowi? Jeszcze na początku XVII w. diecezja wileńska dzieliła się na pięć części (partes): wileńską, niemeczyńską, rudnicką, rudomińską i miednicką, którymi kierowali decani rurales³⁹. Synod wileński w 1605 r. zalecał, aby ustanowić oficjałów wiejskich "po jednemu w każdym dekanacie"⁴⁰. Dekanaty istniały więc w diecezji wileńskiej w połowie XVI w. i najprawdopodobniej określano je w ruskim języku urzędowym mianem kluczy.

GĘSTOŚĆ I ROZMIESZCZENIE PARAFII W POŁOWIE XVI WIEKU

Sieć parafialna na rozległych przestrzeniach diecezji wileńskiej ukształtowała się nader nierównomiernie. Posługując się późniejszym, bo zaprowadzonym w r. 1566 podziałem administracyjnym Wielkiego Księstwa Litewskiego na wielkie powiaty w ramach województw, można przedstawić rozmieszczenie parafii w poszczególnych powiatach, których granice i rozmiary są znane. Ustalenie przynależności danych parafii do poszczególnych powiatów ułatwia ta okoliczność, że w XVII w. przeprowadzono spisy parafii diecezji wileńskiej dla celów podatkowych właśnie według powiatów. Na tej jednolitej podstawie można też będzie porównać stan sieci parafialnej w powiatach w połowie XVI i w XVII w., to jest przed reformacją i po jej upadku. A oto wykazy parafii diecezji wileńskiej według powiatów⁴¹:

³⁹ *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae. 1 Dioeceses Vilnensis et Samogitiae*, ed. P. Rabikauskas, Romae 1971, s. 28.

⁴⁰ Akta Kapituły Wileńskiej (przekład polski ks. M. Herburt z 1843 r.), Biblioteka X.X. Czartoryskich, nr 3516 pod r. 1555.

⁴¹ Przynależność powiatową parafii określono według rejestru podymnego z dóbr kościelnych biskupstwa wileńskiego z 1653 r. (Centralna Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk, sygn. F-43, nr 2259), tudzież podobnego rejestru z r. 1673 (Państwowe Centralne Archiwum Historyczne w Wilnie, sygn. nr 4535, k. 236-243). Podziału na parafie miejskie i wiejskie nie przeprowadzono z uwagi na to, że parafie lokowane w małych miasteczkach w zasadzie znajdowały tu podobne warunki jak parafie zakładane po większych wsiach. Nazwy miejscowości podawano według pisowni ówczesnych źródeł, nieznacznie spolszczając pisownię niektórych z nich.

I. Powiat wileński

1. Antokol	14. Pobojsk
2. Bystrzyca	15. Podbrzezie
3. Dubinki	16. Rakanciszki
4. Giedrojcje	17. Rudomina
5. Gierwiaty	18. Rukojnie
6. Inturki	19. Soleczniki Małe
7. Jaszuny	20. Soleczniki Wielkie
8. Kiernów	21. Szyrwinty
9. Korkożyszki	22. Turgiele
10. Miedniki	23. Upniki
11. Mojszagola	24. Wiesy
12. Muśniki	25. Wilno
13. Niemenczyn	26. Worniany

II. Powiat oszmiański

1. Bijuciszki	28. Oduciszki
2. Bogdanowszczyzna	29. Ostrowiec
3. Chożow	30. Oszmiana Nowa
4. Daugieliszki	31. Oszmiana Stara
5. Daniuszow	32. Pierszaje
6. Dołginow	33. Postawy
7. Dory	34. Sakowicze
8. Dunilowicze	35. Sieniszki
9. Dziewieniszki	36. Siwica
10. Gieranony	37. Smorgoń
11. Graużyszki	38. Soły
12. Hermaniszki	39. Subotniki-Gieranony
13. Holszany	40. Surwiliszki
14. Horodzilow	41. Święciany
15. Hruzdow	42. Świr
16. Kobylnik	43. Świrany
17. Krewo	44. Traby
18. Kurzeniec	45. Twerecz
19. Lebedziew	46. Wiszniew
20. Lipniszki	47. Wojstom
21. Łosko	48. Wołkołata
22. Łosokina	49. Woločyn
23. Łotwa	50. Zabrzezie
24. Łyntupy	51. Zigmunciszki
25. Miadziol	52. Żodziszki
26. Mile	53. Żuprany
27. Niestaniszki	

III. Powiat lidzki

1. Bielica	12. Nowy Dwór (ostryński)
2. Blotna	13. Pelasa
3. Dokudowo	14. Raduń
4. Dubicze	15. Rożanka
5. Ejszyski	16. Szczuczyn
6. Iszczolna	17. Trokiele
7. Iwie	18. Wasiliszki
8. Krupa	19. Wawerka Mała
9. Lack	20. Wawerka Wielka
10. Lida	21. Żołudek
11. Nacza	22. Żyrmuny

IV. Powiat nowogródzki

1. Darowo	11. Lachowicze
2. Dworzec	12. Lipa
3. Horodyszcze Małe	13. Mir
4. Horodyszcze Wielkie	14. Mogilanka
5. Iszkoldź	15. Niedźwiedzicze
6. Jelna	16. Nieśwież
7. Kleck	17. Nowogródek
8. Kondratowicze	18. Połonka
9. Koszyce	19. Sluck
10. Kroszyn	20. Wsielub

V. Powiat słonimski

1. Iwancewicze	5. Rohotna
2. Kosów	6. Słonim
3. Łukonnica	7. Zdzięcioł
4. Mołczadź	

VI. Powiat wołkowyski

1. Brzostowica	9. Strubnica
2. Gniezno	10. Szydłowicze
3. Łysków	11. Świsłocz
4. Międzyrzecz	12. Wołkowysk
5. Moczulna	13. Wołpa
6. Mstibogow	14. Żelwa Mała
7. Podorosk	15. Żelwa Wielka
8. Porozow	

VII. Powiat miński

1. Chołchło	9. Mińsk
2. Dubrowy	10. Mogiła
3. Hajna	11. Motodeczno
4. Jerszewicze (Irszewicze)	12. Naliboki
5. Iwieniec	13. Ostroszyce
6. Kamień	14. Radoszkowicze
7. Kojdanów	15. Wiazyń
8. Krasne Siolo	16. Wolma

VIII. Powiat upicki

1. Birże	4. Poswol
2. Podbirże	5. Romigola
3. Poniewież	

IX. Powiat wiłkomierski

1. Bolniki	13. Skiemiany
2. Czadosy	14. Skopiszki-Mitowo
3. Dusiaty	15. Suwiek
4. Dziewaltów	16. Szaty
5. Łabonary	17. Świadoście
6. Łyngmiany	18. Troupie
7. Małaty	19. Uciana
8. Onikszty	20. Uszpol
9. Owanta	21. Wepre
10. Popiele	22. Wiłkomierz
11. Rakiszki	23. Wiżuny
12. Siesiki	

X. Powiat brasławski

1. Brasław	5. Soloki
2. Dryświaty	6. Tauroginie
3. Ikaźń	7. Szawliszki
4. Jeziorosy	8. Widze

XI. Powiat trocki

1. Daugi	8. Poporcie
2. Duśmiany	9. Przelaje
3. Hanusiszki	10. Punia
4. Jewie	11. Rudniki
5. Kietowiszki	12. Sereje
6. Merez	13. Simno
7. Olita	14. Somiliszki

15. Troki Nowe
16. Troki Stare
17. Wolkiniki

18. Wysoki Dwór
19. Żugość
20. Żyżmory

XII. Powiat kowieński

1. Barbiryszki
2. Dorsuniszki
3. Giegużyn
4. Kiejdany
5. Kormiałów

6. Kowno
7. Skorule-Lipunik
8. Żejmy
9. Żośle

XIII. Powiat grodzieński

1. Berzniki
2. Dąbrowa
3. Dowspuda-Bakalarzewo
4. Dowspuda-Raczki
5. Grodno
6. Indura
7. Jałówka
8. Janówka
9. Kaplica
10. Kotra

11. Krynki
12. Kuźnica
13. Łunna
14. Mosty
15. Nowy Dwór
16. Odolsko
17. Oża
18. Sidra
19. Wiejsieje

XIV. Podlasie

1. Bargłow
2. Białystok
3. Choroczka
4. Dobrzyniew
5. Dolistów
6. Goniądz
7. Jasionówka

8. Juchnowiec
9. Kalinówka
10. Knyszyn
11. Rajgród
12. Trzciana
13. Turośń

XV. Powiat orszański

1. Obolce

XVI. Powiat witebski

1. Witebsk

XVII. Powiat połocki

1. Połock

Zestawienie parafii według powiatów, osobno litewskich i oddzielnie ruskich (wraz z Podlasiem), warto dla lepszej orientacji przeprowadzić jednocześnie z wyszczególnieniem rodzaju fundacji: gospodarskiej (H), bojarskiej (B) i kościelnej (K) – zob. tabela 1 i 2.

Tabela 1
Parafie i fundacje w powiatach litewskich

Powiat	Liczba parafii	Liczba fundacji		
		H	B	K
wileński	26	11	13	2
oszmiański	53	7	43	3
lidzki	22	7	15	–
wiłkomierski	23	8	13	2
trocki	20	12	8	–
brasławski	8	1	4	3
kowieński	9	5	4	–
upicki	5	3	2	–
Razem	166	54	102	10

Tabela 2
Parafie i fundacje w powiatach ruskich

Powiat	Liczba parafii	Liczba fundacji		
		H	B	K
grodzieński	19	10	9	–
nowogródzki	20	3	16	1
ślónimski	7	3	4	–
wołkowyski	15	2	13	–
miński	16	5	11	–
orszański	1	1	–	–
witebski	1	1	–	–
połocki	1	1	–	–
Podlasie	13	5	8	–
Razem	93	31	61	1

Zwraca uwagę, że w trzech centralnych powiatach litewskich: wileńskim, oszmiańskim i lidzkim, zgrupowało się aż 100 parafii, czyli 60% ogółu parafii w powiatach litewskich, podczas gdy pozostałe 40% przypada na powiaty o położeniu kresowo-centralnym. Podobnie rzecz się ma z parafiami w centralnych powiatach ruskich. W powiatach nowogródzkim, mińskim, wołkowyskim i śło-

nimskim skupiało się łącznie 57 parafii, czyli 62% wszystkich parafii na Rusi razem z Podlasiem. W typowo kresowych powiatach litewskich, jak brasławski i upicki, znajdowało się zaledwie 13 parafii, to jest niespełna 8% ogółu parafii na ziemiach litewskich. Czym tłumaczyć ten nieprzypadkowy związek między rozmieszczeniem parafii a położeniem powiatu? Wydaje się, że jednym z czynników decydujących o takim a nie innym rozmieszczeniu parafii było osadnictwo, a także rozmieszczenie własności ziemskiej. Powiaty centralne były najlepiej zagospodarowane, powiaty kresowe i wielkie połacie powiatów centralno-kresowych (m. in. trocki i kowieński oraz wilkomierski) obok terenów dobrze zaludnionych miały wielkie połacie ziem świecących pustkami od czasów wojen krzyżackich. Litwa zaniemeńska, czyli Suwalszczyzna, oraz obszary graniczące z Inflantami dopiero po okresie wojen zaczęły zaludniać się osadnikami, a na dobre kolonizacja rozpoczęła się tu w XVI w.⁴² W ślad za postęпами osadnictwa przychodziły powoli fundacje parafii, głównie gospodarskie, bowiem na pustkowiach szlachty było mało. Stąd też w powiatach trockim, grodzieńskim, kowieńskim i upickim przeważały parafie lokacji gospodarskiej nad fundacjami prywatnymi w stosunku 30:24.

W centralnych połaciach diecezji – to znaczy bez części Podlasia, części upickiego (wchodzących też do innych diecezji), bez powiatów orszańskiego, witebskiego i połockiego (reprezentowanych przez pojedyncze tylko parafie) – jedna parafia w połowie XVI w. obejmowała swą działalnością obszar 540 km². Na ziemiach litewskich, gdzie na 57 230 km² przypadały 162 parafie, średnie terytorium parafii wynosiło około 350 km², gdy w części ruskiej dochodziło ono do 950 km², bowiem na terytorium 72 250 km² mieściło się tylko 76 parafii. Stosunkowo gęsta sieć parafialna powstała na Litwie w powiatach lidzkim, wileńskim, oszmiańskim, gdzie obszar parafii wahał się w granicach od 240 do 300 km². Liczby te w porównaniu z danymi o gęstości sieci parafialnej w Polsce⁴³, gdzie obszar parafii wynosił 50-60 km², świadczyć mogą o słabości organizacji kościelnej w państwie litewskim. W diecezji żmudzkiej w połowie XVI w. na obszarze około 25 tys. km² istniały zaledwie 43 parafie, czyli jedna przypadała na blisko 600 km². Rzadka sieć parafialna na olbrzymich przestrzeniach utrudniała Kościołowi pracę duszpasterską, a hierarchii kościelnej nie pozwalała na skuteczną kontrolę działalności plebanów. Toteż mimo wsparcia

⁴² Na związek między rozwojem organizacji kościelnej a kolonizacją kresowych puszczy zwrócili uwagę H. Mortensen (*Litauen, Grundzüge eines Landeskunde*, Hamburg 1926, s. 62-67) i H. Łowmiański (*Wypowiedź z powodu mapy historycznej diecezji wileńskiej W. Semkowicza*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu*, t. 2, s. 187).

⁴³ Liczbę parafii w diecezjach polskich w początku w. XVI szacuje się na przeszło 6 tys. Na jedną parafię przypadało w diecezji krakowskiej 60 km², w gnieźnieńskiej 62 km², w poznańskiej 53 km², we wrocławskiej 26 km² i w chełmińskiej 37 km² – zob. *Kościół w Polsce*, t. 1, s. 272-273, 275.

ze strony państwa i feudałów litewskich Kościołowi na Litwie aż do czasu reformacji i kontrreformacji nie udało się w tych trudnych warunkach komunikacyjnych i organizacyjnych stworzyć takiej sieci parafialnej, która by pozwoliła na skuteczną i pełną chrystianizację kraju.

UDZIAŁ CZYNNIKA PAŃSTWOWEGO I SPOŁECZNEGO
W TWORZENIU SIECI PARAFIALNEJ

Sieć parafialna wytworzyła się pod wpływem trzech czynników: państwa reprezentowanego przez gospodarza, społeczeństwa (a właściwie klasy feudałów) i Kościoła. Każdy z tych czynników wniósł swój udział do kształtowania się sieci parafialnej, ale stopień tego udziału był różny, co uwidoczniła tabela 3.

Tabela 3
Fundacje parafii w latach 1387-1550

Fundacja	1387-1430		1431-1500		1501-1550		Ogółem	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
hospodarska	24	88,5	34	33,0	27	21,0	85	33,0
bojarska	3	11,5	65	63,0	95	75,0	163	63,0
kościelna	–	–	4	4,0	7	4,0	11	4,0
Razem	27	100,0	103	100,0	129	100,0	259	100,0

Stopień udziału czynnika państwowego, bojarskiego i kościelnego w tworzeniu sieci parafialnej w diecezji wileńskiej był – jak się wydaje – wprost proporcjonalny do ich możliwości. Udział ten bowiem, mierzony w odsetkach, odpowiada dość dokładnie strukturze własności ziemskiej w Wielkim Księstwie Litewskim w połowie XVI w. Własność hospodarska stanowiła wtedy około 30%, dobra bojarskie 65%, a majątki kościelne resztę, czyli 5%. Procentowy udział w fundowaniu parafii tych trzech kategorii feudalnej własności ziemskiej jest niemal taki sam jak podział własności. Związek między liczbą fundacji a kategorią własności feudalnej jest więc oczywisty. W miarę zachowania zmian w strukturze własności ziemskiej chyba prawie równocześnie dokonywały się przesunięcia w liczbie fundacji. Rozwojowi wielkiej i średniej własności ziemskiej odpowiadał natychmiastowy przyrost prywatnych fundacji parafii. Podobnie rzecz miała się i w Polsce średniowiecznej. W okresie rozwoju własności rycerskiej, jaki przypadał na XIII i XIV w., diecezja poznańska przeżywała niezmiernie szybki proces tworzenia się sieci parafialnej: liczba parafii ze 126 w w. XII zwiększyła się do 454 w w. XIII i 659 w w. XIV. W r. 1510 w diecezji tej były

już 712 parafie⁴⁴. Wraz ze stabilizacją własności ziemskiej w w. XV nastąpiło zahamowanie rozwoju sieci parafialnej⁴⁵.

PRZYCZYNY ZAKŁADANIA PARAFII NA ZIEMIACH RUSKICH

Prawosławie ruskie od dawna nie ograniczało swego zasięgu do etnicznych ziem ruskich, ale usiłowało rozprzestrzeniać się na peryferia obcoplemienne. Sięgnęło też dość wcześnie w głąb Litwy. Pod względem liczby świątyń w samym Wilnie prawosławie wcale nie ustępowało katolicyzmowi. Przed połową XVI w. w Wilnie daje się stwierdzić istnienie 15 cerkwi i 14 kościołów katolickich⁴⁶. W Nowogródku na 1 kościół katolicki w tym czasie przypadało 10 cerkwi⁴⁷. Dotarło też prawosławie przed r. 1530 do drugiej stolicy Litwy – Trok i dalej, nawet do Poporci⁴⁸. Z drugiej strony od czasu zaprowadzenia na Litwie katolicyzmu aż po w. XVI prawie nic nie słyhać o tym, by Kościół katolicki na Litwie podejmował jakieś konkretne próby w kierunku objęcia swoimi wpływami – czy to przez unię kościelną, czy przez ponowny chrzest – ludności ruskiej, której władcy litewscy pozostawili od początku zasadę wolnego wyboru wyznania. Również feudałowie nie stosowali jeszcze zasady "cuius regio, eius religio". Wydaje się tedy, że przyczyn rozwijania sieci parafialnej należy szukać nie tyl-

⁴⁴ Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 588-589.

⁴⁵ W. Korta, *Rozwój terytorialny wielkiej własności feudalnej w Polsce do połowy XII wieku*, "Sobótka", Wrocław 16 (1961), s. 528-566; H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 3, Warszawa 1967, s. 490.

⁴⁶ Przed połową XVI w. istniały w Wilnie następujące kościoły: 1. katedra, 2. św. Jana fundacji Jagielly, 3. św. Anny "intra muros castri" fundacji pewnie Jagielly, 4. św. Anny "extra muros" fundacji niewiadomej z przelomu XV-XVI w., 5. św. Mikołaja fundacji Giedymina, 6. św. Marcina na zamku fundacji Jagielly, 7. św. Marii Magdaleny fundacji kanonika Marcina z Dusznik z 1514 r., 8. św. Krzyża fundacji podobno Gasztoldowej z XIV w., 9. św. Trójcy fundacji Ulryka Hozjusza z 1536 r., 10. św. Ducha fundacji Kazimierza Jagiellończyka z 1441 r., 11. Wniebowzięcia NMP na Piaskach fundacji podobno Gasztoldowskiej, 12. św. Franciszka i św. Bernardyna fundacji Kazimierza Jagiellończyka z 1492 r., 13. św. Piotra i Pawła na Antokolu fundacji chyba Kazimierza Jagiellończyka, rzekomo też z czasów Gasztolda (XIV w.), 14. św. Jerzego fundacji Mikołaja Radziwiłła z 1506 r. Dane o kościołach wileńskich zob.: Kurcowski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 163-173; M. Łowmiański, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, Wilno 1929, s. 47-50.

W r. 1511 istniały w Wilnie następujące cerkwie prawosławne: 1. Soborna Preczystenska, 2. Michajłowska, 3. Woskresienska, 4. Iwanowska, 5. Nikolska, 6. Ekaterinska, 7. Troicka, 8. Pereniesienska, 9. Kuzmodemianska, 10. Rożestwienska, 11. Spaska, 12. Juriewska, 13. Piatnicka; po r. 1532 powstały jeszcze: 14. Juriewska na Rosie i 15. Pietropawłowska na Zarzeczcu. Zob. *Archeografickij Sbornik Dokumentov otnosiaschtsja k'istorii Severno-Zapadnoj Rusi*, t. 6, Vil'na 1870, nr 4, s. 6; nr 9, s. 19, 45; nr 42, s. 62. Sytuacja zmieniła się przed połową XVII w., kiedy w Wilnie istniały 23 kościoły katolickie oraz 9 cerkwi. Zob. Łowmiański, *Wilno przed najazdem*, s. 47-50.

⁴⁷ Według informacji sejmu grodzieńskiego 1568 r. *Dokumenty Moskovskogo Archiva Ministerstva Justicii*, t. 1, Moskwa 1897, s. 484.

⁴⁸ *Archeografickij Sbornik Dokumentov*, t. 2, Vil'na 1869, nr 87, s. 150, 1541 r.; t. 5, nr 2, s. 4, 1530 r.; t. 6, nr 16, s. 26, 1554 r.

ko w stanie osadnictwa, ale i w rozsiedlaniu bojarów-szlachty. Parafie powstawały bowiem w tych powiatach, gdzie licznie występowała szlachta, w znacznej części litewskiego pochodzenia; natomiast tam, gdzie szlachty prawie nie było, na przykład w dorzeczu górnego Dniepru, lub gdzie szlachta ta była w swej masie prawosławna, jak w ziemi połockiej i witebskiej, sieć parafialna nie rozwinęła się.

Dowodów na obecność żywiołu litewskiego, zwłaszcza szlachty, w przylegających do Litwy ziemiach ruskich nie brak. Już M. Strykowski w swej *Kronice* (1582) powiadał, że legendarny Erdziwiłł miał po najeździe tatarskim na początku XIII w. rozdawać posiadłości w ruskich księstwach panom i rycerstwu żmudzkiemu i litewskiemu, "Tak iż jeszcze i dziś mało nie w każdym kącie ruskim jest po części Litwy od tych czasów, z których drudzy rzadko po litewsku rozumieją"⁴⁹. Informacja ta znalazła pełne potwierdzenie w źródłach historycznych. Stwierdzono, że na terenie tak zwanej Rusi Czarnej (ziemi nowogródzkiej) i w powiecie grodzieńskim "bojarstwo litewskiego pochodzenia (w XVI w. katolickie) stanowiło bardzo poważną mniejszość"⁵⁰. Na podstawie opisu wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego z r. 1528 można z wielkim prawdopodobieństwem ustalić, że bojarstwo litewskie o imionach i nazwiskach katolickich w graniczących z Litwą powiatach litewskich: nowogródzkim, słonimskim, wołkowyskim i grodzieńskim, liczyło przynajmniej 222 rody (na ogólną liczbę 800 rodów), co stanowiło prawie 28% wszystkich rodów, zaś w r. 1567 na 1493 rody katolickich było 527 (czyli 35%). Minimalną raczej liczbę rodów szlachty katolicko-litewskiej w poszczególnych powiatach podaje tabela 4⁵¹.

Sieć parafialna rozwijała się w wyniku popieranego przez hospodara i szlachtę dążenia Kościoła do szerzenia katolicyzmu. O rozmieszczeniu parafii decydowały czynniki obiektywne, a mianowicie osadnictwo w ogólności, szczególnie zaś rozsiedlenie katolickiej, czyli litewskiej szlachty⁵². Większość feudałów litewskich miała swe posiadłości na rdzennej Litwie w powiatach: wileńskim, oszmiańskim, lidzkim, wilkomierskim i trockim, oraz na przyległych ziemiach ruskich. Na tych też obszarach pojawiło się najwięcej parafii, bo aż 144 na ogólną liczbę 163 prywatnych fundacji.

⁴⁹ M. S t r y k o w s k i, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszytkiej Rusi*, t. 2, Warszawa 1846, s. 236.

⁵⁰ H. Ł o w m i a ń s k i, *Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii jagiellońskiej*, Wilno 1934, s. 34, 44.

⁵¹ *Litovskaja Metrika. Perepisi vojska litovskowo*, [w:] RIB, t. 33, Petrograd 1915, kol. 32-37, 90-99, 637-711, 809-873. W obliczeniach za bojarów-katolików wzięto tych wszystkich, którzy nosili litewskie i katolickie imiona i nazwiska patronimiczne, jak Stanisław, Wojciech, Jan, Bartłomiej etc.

⁵² Ł o w m i a ń s k i, *Wypowiedź z powodu mapy*, s. 187.

Tabela 4
Szlachta katolicka w powiatach ruskich w 1528 i 1567 r.

Powiat	Szlachty ogółem		w tym katolików		%	
	1528	1567	1528	1567	1528	1567
nowogródzki	256	353	41	85	15	24
słonimski	87	219	34	65	40	30
wolkowyski	219	279	75	142	34	50
grodzieński	238	642	72	235	30	36
Razem	800	1493	222	527	28	35

Są dostateczne podstawy, by twierdzić, że nie tylko rozsiedlenie litewskiej szlachty, ale – w niektórych przypadkach – również obecność większych grup chłopów Litwinów oraz innych nieruskich narodowości warunkowały założenie parafii. Najprawdopodobniej też litewską ludność wiejską miały obsługiwać przed połową XVI w. parafie nie tylko w Obolcach i Zdzięciole, lecz także w Darowie, Lachowiczach i Kosowie, a być może również w innych parafiach na kreścach dawnego litewskiego obszaru językowego⁵³. Jednym z zadań Kościoła katolickiego w diecezji wileńskiej było – jak się wydaje – podtrzymanie narodowej odrębności zamieszkujących na ziemiach ruskich Litwinów.

Należy podkreślić, że parafie w ogóle spełniały ważną funkcję także z punktu widzenia interesów państwa, jako szczególnie istotny czynnik ideologiczny, oddziałujący na wychowanie i strukturę społeczeństwa, a także, jak na Podlasiu, pewne państwowe funkcje administracyjne, gdy na przykład w popisach wojska litewskiego w 1528, 1565 i 1567 r. bojarstwo podlaskie stawało nie chorągwiami, jak na Litwie, ale parafiami.

ALTARIE

Chcąc zapewnić sobie wieczne zbawienie, możni i bojarzy fundowali przy kościołach altarie⁵⁴. Fundacja taka polegała na zbudowaniu w kościele oddziel-

⁵³ Do tych parafii, które w XVI w. mogły obejmować katechizacją ludność litewską, należy zaliczyć: Iwieniec z uwagi na okoliczne wsie: Mieszukucie, Jurciszki, Wolma, Andrejaszki, Borcie, Litwa; Koжданów: Litwiany, Szyłwity, Narbucie, Norejki; Radoszkowice: Dekszniany, Wojtele, Powiazyń, Weremejki, Wazgięły, Bakszty Małe, Bakszty Wielkie, Klimonty, Daszki, Bučki, Dubory (w majątności Dekszniany w XVI w. nietrudno znaleźć Litwinów: Narusz Januszewicz, Tomko Ławrin Naruszewicz, Jurgiel Karol, Tomko Wazgelowicz, Martinel Mużiłowicz, Staniuk Jaksztelewicz, Matej Łokszutewicz etc., przy czym dużo jest imion katolickich: Staś, Baltromiej, Januk etc. Zob. *Inwentarz majątności Dekszniany*, 1595 r. AWK, t. 14, s. 510-517); Wsielub: Acminowa, Wojnowa, Zagory (lit. Żagare?), Słoczwa, Gierdówka, Panisze, Plisa, a obok dla odróżnienia plemienna ruska nazwa miejscowa Krywicz i Lachowicze.

⁵⁴ Fundacje takie uważa się za sui generis darowiznę wzajemną. Zob. J. B a r d a c h, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVII w.*, Białystok 1970, s. 176-177.

nego ołtarza i wyznaczeniu uposażenia dla kapłana, zwanego altarystą (ołtarnikiem). Altarysta, wybrany przez fundatora lub jego następców, odprawiał w zamian przepisaną liczbę mszy na intencję fundatora lub jego potomstwa.

Szereg wzmianek o fundacji altarii otwiera dokument wojewody wileńskiego Wojciecha Moniwida z r. 1422, który ufundował w katedrze wileńskiej altarię pod wezwaniem św. Wojciecha i św. Jerzego i wyznaczył jej uposażenie w postaci daniny miodowej i dziesięcin zbożowych ze swych siól: Nowego Siola (czyli Wiesznik), Mirkliszek i Deksznian, tudzież ogrodu w Wilnie pod Krzywym Grodem⁵⁵. Przywilej i przykład Moniwida dał początek licznym fundacjom altarii w diecezji wileńskiej. Sama katedra w połowie w. XVI posiadała sześć altarii, stosownie uposażonych. Były to altarie: Michniska, Moniwidowa, Kieżgajłowska, Budniewo, Romboltowa i św. Kazimierza⁵⁶. Na terenie diecezji pojawiły się altarie z fundacji prywatnej świeckiej przy następujących kościołach parafialnych:

1. Chożów	22. Jeziorosy
2. Dokudow	23. Kamionka
3. Dorsuniszki	24. Kiejdany
4. Dory (2)	25. Kiernów
5. Dubinki (2)	26. Korkożyszki
6. Dubrowy	27. Kowno (2)
7. Dusiaty	28. Krewo
8. Dziewaltów (2)	29. Krupa
9. Dziewieniszki	30. Lebidziewo
10. Ejszyszki	31. Łotwa
11. Giedrojcie (4)	32. Łyntupy
12. Gieranony	33. Łyskow
13. Graużyszki	34. Małaty
14. Hanusiszki	35. Międzyrzecz
15. Horodzilów	36. Mir
16. Indura	37. Mojszagoła (5)
17. Iszkoldź	38. Mołczadź (2)
18. Iwie	39. Mścibogow
19. Iwieniec	40. Nieśwież
20. Jaszuny (2)	41. Nowy Dwór
21. Jelna (2)	42. Onikszy (3)

⁵⁵ KDKW, nr 82 a, s. 743-744. Wydawcy dokument ten niestudnie uznali za zwykły falsyfikat. Skoro istniała altaria i nosiła miano swego fundatora, to nie ulega wątpliwości sam fakt wystawienia dla niej przez Moniwida przywileju, który doszedł do nas w skażonej formie. O altarii Moniwidowskiej zob. J. K u r c z e w s k i, *Kościół zamkowy*, t. 2, Wilno 1910, s. 267, 287-288.

⁵⁶ Altarie te wyliczają rejestry z 1553 i 1559 r. Zob. K u r c z e w s k i, *Kościół zamkowy*, t. 2, s. 265-297. Altaria św. Kazimierza powstała z woli Kazimierza Jagiellończyka po śmierci jego syna królewicza Kazimierza, tj. po r. 1483, a przed r. 1492. Altaria Kieżgajłowska została ufundowana w r. 1476 przez Mikołaja Kieżgajłowicza, kanclerza litewskiego i wojewodę wileńskiego (KDKW, nr 296). Altaria Romboltowa bierze swą fundację pewnie od znakomitego bojara Witoldowego Rumbolta Wolimuntowicza, brata Kieżgajły. Zagadkowe pozostają fundacje altarii Michniszki i Budniewo. Co do altarii Michniskiej, to można wysunąć domysł, że była to pierwotnie kaplica św. Anny, na którą Wojciech Iwaszkiewicz zapisał w r. 1505 dwór Michnowski, czyli Michniszki, w powiecie trockim (KDKW, nr 593, s. 706-707).

43. Oszmiana (6)	64. Świrany (2)
44. Owanta	65. Traby (2)
45. Pobojsko (2)	66. Troki Nowe
46. Podbrzezie	67. Trzciana
47. Podorosko	68. Upniki
48. Polonka	69. Wasiliszki (3)
49. Poporcie	70. Wawerka Wielka (3)
50. Postawy	71. Wiazyń
51. Rajgród	72. Wilkomierz (6)
52. Romigoła	73. Wiszniew
53. Rożanka	74. Wojstom
54. Smorgoń (3)	75. Wolpa
55. Sobotniki	76. Wsielub (2)
56. Soleczniki Wielkie	77. Wysoki Dwór
57. Soloki	78. Żetwa Wielka
58. Surwiliszki	79. Zygunciszki
59. Szczuczyn (3)	80. Żejmy (2)
60. Szydłowicze	81. Żugość
61. Szyrwinty (2)	82. Żuprany
62. Święciany	83. Żurmuny (2)
63. Świr (5)	

Źródła potwierdzają istnienie w połowie XVI w. 152 altarii w 83 parafiach. Altarie znajdowały się więc w 32% parafii. W tym samym czasie w archidiecezji gnieźnieńskiej liczba parafii z altariami nie przekraczała 10%⁵⁷.

Fundatorowi lub jego następcy przysługiwało prawo patronatu nad założonym przezeń kościołem lub fundowaną altarią. Miał on moc "podawania" kościoła parafialnego wybranemu przez siebie duchownemu, którego przedstawiał biskupowi do zatwierdzenia na plebana. Fundator lub jego następcą, jak stwierdza dokument z r. 1511, był "podawcoju podług dawnego obyczaja"⁵⁸. Zwyczaj "podawania" kościoła na wzór polski ustalił się na Litwie wśród wielmożów i bojarów około połowy XV w., kiedy zaczęły się mnożyć prywatne fundacje kościołów parafialnych.

KLER PARAFIALNY

Parafię tworzą: kościół, wyposażony w beneficjum, kapłan zwierzchnik oraz społeczność wiernych⁵⁹. Zarząd kościoła parafialnego spoczywał w rękach duchownego, wyznaczonego przez biskupa diecezji. Zwano go *rector ecclesiae*, *parochus*, *curatus*, najczęściej jednak *plebanus*. Pleban obowiązany był do osobistego rezydowania przy kościele. Mógł jednak, a czasem bywał do tego zobowią-

⁵⁷ *Kościół w Polsce*, t. 1, s. 317.

⁵⁸ ML RIB, t. 20, ks. II, nr 126, kol. 718.

⁵⁹ Tamże, s. 243. Istnienie jurysdykcji kościelnej oraz przymusu parafialnego, acz niezbędne, uznać należy za czynniki drugorzędne przy definiowaniu parafii.

zany, trzymać przy kościele swego zastępcę – wikarego. Fundator patron, czyli kołator kościoła, nieraz wręcz określał, że pleban musi utrzymywać wikarego, a także sługi kościelne (ministri ecclesie): jednego do posługi plebanowi, drugiego do grania na organach, trzeciego do śpiewu i uczenia dzieci⁶⁰. Jeśli kościół posiadał altarię wraz z prebendą, to zwykle przy parafii był jeszcze altarysta. Do obsługi parafii mogło więc być powołanych nawet sześć osób, a w każdym razie przynajmniej dwie: pleban i klecha (minister), który mógł mieć niższe święcenia kapłańskie. Można przyjąć, że średnio na parafię przypadały przynajmniej dwie osoby duchowne⁶¹. Przyjmując ten wskaźnik, można obliczyć, że dla pełnej obsady parafii w diecezji wileńskiej przed połową XVI w. potrzeba było przynajmniej 500 duchownych.

Początkowo, po chrzcie Litwy, do diecezji wileńskiej sprowadzano księży z Polski, ale wobec ciągle wzrastającej liczby parafii ich liczba rychło musiała okazać się niedostateczna i trzeba było pomyśleć o kształceniu na księży Litwinów. Co więcej, na początku XVI w. w przywilejach fundacyjnych dla nowo zakładanych parafii pojawiły się nieliczne wprawdzie, ale zdecydowane żądania patronów, by godność plebana powierzana była tylko księżom umiejącym po litewsku⁶². Nic w tym dziwnego, bo księża Polacy, nawet ci, co znali język ruski, nie byli w stanie należycie spełniać swych obowiązków duszpasterskich w parafiach zamieszkałych przez ludność litewską⁶³. Społeczeństwo litewskie słusznie domagało się księży Litwinów lub przynajmniej znających język litewski. Gdzie ich przysposabiano? W źródłach nie ma żadnej wzmianki, by na Litwie istniała jakaś specjalna szkoła dla przyszłych księży: podobnych szkół nie było zresztą i w innych krajach. Należy więc przypuścić, że do stanu duchownego przyszli kapłani przygotowywali się głównie w wileńskiej szkole katedralnej, a także w

⁶⁰ Np. w przywileju Hieronima Chodkiewicza 1611 r. dla kościoła w Rosi. Zob. K u r c z e w s k i, *Biskupstwo wileńskie*, s. 231.

⁶¹ *Kościół w Polsce*, t. 1, s. 327.

⁶² Obsadzenie stanowiska plebana lub wikarego przez Litwina zastrzeżono najpierw w 28 parafiach kolacji gospodarskiej w przywileju Aleksandra Jagiellończyka z 1501 r., który prawo prezenty na te parafie przekazał biskupowi Taborowi (KDKW, nr 507, s. 616-617. Zob. F i j a ł e k, *Uchrześcijanie Litwy*, s. 264-278). Następnie zastrzeżono obsadę parafii przez księdza Litwina lub umiejącego po litewsku w Żyżmorach (1511), Olicie (1524), Rudnikach (c. 1511), Ejszyszkach (1524), Stokliszkach (1593), Ikaźni (1596), Puńsku (1597), Pojewoniu (1600), Prenach (1609), Łopkach (1639), Łowaryszkach (1644). Zob. F i j a ł e k, *Uchrześcijanie Litwy*, s. 285, 286, 288, 307, 310, 311; P a k a r k l i s, *Ekonominė ir tesinė katalikų baznycios padėtis Lietuvoje XV-XIX amžiuje*, Vilnius 1956, s. 169-170 (dane o Rudnikach, Prenach i Łowaryszkach, nie znane Fijałkowi).

⁶³ R. Krasauskas (*Katalikų baznyčia Lietuvoje XVI-XVI a. Nuosmukio priežastys ir atgimimo veiksniai*, Roma 1969, s. 19-20) podnosi m. in., że już nuncjusz papieski Commendoni stwierdzał, iż z Polski przybywają do Litwy tacy księża, którzy nie świecą ani wykształceniem, ani morale. Oczywista przesada, gdyż dość przejrzeć skład kapituły wileńskiej z pierwszej połowy XVI w., by znaleźć w niej wykształconych księży Polaków.

szkółkach parafialnych na terenie diecezji⁶⁴. Szkoły te nie były, co prawda, prowadzone na wysokim poziomie, nie osiągały nawet stopnia średniowiecznego quadrivium, bo dawały tylko początkowe trivium⁶⁵: pisanie, czytanie i śpiew, zamiast normalnego trivium, złożonego z gramatyki, retoryki i dialektyki, ale od przyszłego księdza wiele nie wymagano.

Wyświęcenie na księdza nie łączyło się, jak później w czasach nowożytnych, z wieloma latami nauki. Jeszcze w końcu XVII w. w diecezji wileńskiej biskup Mikołaj Pac w liście pasterskim z r. 1682 zaznaczał, że kandydat do mniejszych święceń kapłańskich powinien umieć czytać i pisać po łacinie oraz znać katechizm mniejszy. Trudno przypuścić, by więcej żądano od kleryków w XV-XVI w. Do otrzymania wyższych święceń, według biskupa Paca, wymagano znajomości pacierzy z brewiarza, nauki o sakramentach i ceremonii kościelnych. Uprawniało to kleryka do udzielania sakramentów i do nauczania ludu⁶⁶. Przyjmujący święcenia powinien był złożyć świadectwo o swych obyczajach od proboszcza (plebana) i rektora szkoły, stawić się przed biskupem, podać swe imię i nazwisko oraz wskazać miejsce swego urodzenia. Dane te były potrzebne, by ogłosić je ludowi z ambony w parafii, z której pochodził kandydat, i dowiedzieć się o jego sławie. Przystępujący do święceń powinni mieć też odpowiednie lata: 7 lat do pierwszej tonsury, 12 do święceń mniejszych, 22 na subdiakona i 25 lat na kapłana⁶⁷. Możliwi z nich i zdolniejsi udawali się do szkoły katedralnej lub parafialnej, na studia do Krakowa. Ci jednak, którzy po studiach wracali na Litwę, a tych była większość, otrzymywali przeważnie wyższe urzędy i godności kościelne czy to w kapitule, czy w kurii biskupiej, w Wilnie lub w Kownie, a nie ciągnęli na parafie na prowincji.

Zwracają uwagę stale i najwidoczniej nieskuteczne narzekania na brak księży Litwinów. Uskarża się na to już przywilej wielkiego księcia Aleksandra z r. 1501, dający biskupowi Taborowi prawo prezenty na 28 kościołów parafialnych, dzierżyli je bowiem rządcy niezdolni do wykonywania swego urzędu, nie znający języka litewskiego ("idiomati Lythuanici ignaros"), a niektórzy nie wykształceni dostatecznie, aby móc głosić słowo Boże⁶⁸. W sprawozdaniu nuncjusza papieskiego z r. 1560 ciemnotę religijną ludu litewskiego objaśnia się tym,

⁶⁴ Tak było w Polsce do tego czasu (*Kościół w Polsce*, t. 1, s. 330) i nie inaczej szkolono kapłanów w diecezji wileńskiej. Zob. K u r c z e w s k i, *Biskupstwo wileńskie*, s. 325.

⁶⁵ "Scholae triviales tantum erant" – pisali jezuita po osiedleniu się w Wilnie (1570). Zob. sprawozdanie "Collegium Vilmense", opracowane w r. 1619 na podstawie materiałów wcześniejszych w: J. B i c i u n a s, *Pirmosios jezuitų kolegijos įsteigimas Lietuvoje – Vilniuje (1570)*, [w:] *Tautos Praeitis*, II, 3-4, Roma 1967, s. 66.

⁶⁶ Podobne wymagania stawiano przyszłym duchownym w Polsce średniowiecznej. Zob. *Kościół w Polsce*, t. 1, s. 331; por. też s. 297-298.

⁶⁷ W. P r z y a ł g o w s k i, *Żywoity biskupów wileńskich*, t. 2, Petersburg 1860, s. 56.

⁶⁸ KDKW, nr 501; F i j a ł e k, *Uchrześcijanienie Litwy*, s. 276-280.

że na Litwie "presbyteros et parochos linguae suae peritos non habent"⁶⁹. W wielu jednak parafiach brakowi księży Litwinów zaradzano po dawnemu, tzn. sprowadzając księży z Polski. Z powodu niedostatku źródeł niepodobna jednak ustalić, jaki był odsetek księży Litwinów, a jaki Polaków w diecezji wileńskiej. Sądząc po przykładzie kapituły wileńskiej, gdzie jednak bardziej zastrzegano miejsca dla Litwinów, liczba kleru polskiego mogła dochodzić do połowy stanu liczbowego całego kleru w diecezji. Jeśli chodzi o pochodzenie księży miejscowych, to daje się stwierdzić, iż wywodzili się oni zarówno ze stanu szlacheckiego, jak i mieszczańskiego⁷⁰. Czy również z chłopskiego, nie wiadomo.

W myśl kanonów kościelnych kapłani powinni nosić tonsury, golić brodę, włosy strzyc krótko, nie nosić pierścieni bez odpowiedniego przywileju. Suknie duchownego winny być koloru czarnego, czeladzi zbytniej i hałaśliwej trzymać nie należało. Kapłani byli zobowiązani odmawiać modlitwy przed i po jedzeniu. Nie powinni uczęszczać na uczyty świeckie, krom styp pogrzebowych, szczególnie zaś tam, gdzie się wiele niewiast znajduje. Nie wolno było im nosić oręza ani też pozwalać na to swej służbie⁷¹.

Tymczasem stan umysłowy i moralny kleru diecezji wileńskiej, nie będącej zresztą wyjątkiem pod tym względem, odbiegał od tych wzorców. Biskup Jan z Książąt Litewskich w przedmowie do statutów diecezjalnych z 1528 r. wyrażał oburzenie z tego powodu, że w Wielkim Księstwie Litewskim spotyka się wiele różnorodnych obrzędów, fałszywych pojęć religijnych i błędów między duchowieństwem. Samo duchowieństwo jest ciemne i prostackie, hołduje oburzającym obyczajom i występkom, ściągając na siebie cenzury kościelne i powodując zgubę dusz⁷². Gorszące też bywały obyczaje samej kapituły wileńskiej, jak to widać choćby z akt za lata 1513-1523, a więc jeszcze zanim reformacja zaczęła wpływać na rozluźnienie obyczajów kleru⁷³. "Codziennie – powiadał biskup Jan – napotykamy dziwne błędy, które na nieszczęście skaziły całe duchowieństwo nasze". "Zepsucie – mówił dalej – tak powszechnym się stało, iż wszyscy [świeccy] prawie, odstąpiwszy od zwyczajów pradziadów naszych, wiodą życie rozpasane na wszelkie zbrodnie"⁷⁴. Były to wszakże czasy Odrodzenia, które niosło ze sobą większą niż dawniej swobodę obyczajów, toteż wysiłki biskupa usiłującego poprzez synody diecezjalne znaleźć środki, "jak by temu złemu skutecznie zaradzić", pozostały próżne.

⁶⁹ *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 15, Kraków 1894, s. 174.

⁷⁰ Wiele przykładów można znaleźć w wykazie prałatów i kanoników wileńskich.

⁷¹ List pasterski biskupa wileńskiego Wołowicza z r. 1613. Zob. P r z y a ł g o w s k i, *Żywoty biskupów*, t. 2, s. 56.

⁷² J. S a w i c k i, *Synody diecezji wileńskiej i ich statuty*, Warszawa 1948, s. 117.

⁷³ K u r c z e w s k i, *Kościół zamkowy*, t. 3, s. 10, 11, 14-16.

⁷⁴ S a w i c k i, *Synody*, s. 117: "contra patrum nostrorum monumenta efferenam vitam agentes" etc.

Taki stan rzeczy krytykował piszący w połowie XVI w. Michalon Litwin, czyli Wenclaw Mikołajewicz z Mojszagoły, a nie Rusin Michajło Tyszkiewicz, jak dotąd przyjmowano w literaturze. Wytykał on klerowi gorszące obyczaje: pełni żą-dzy księży uczują, miewają nałożnice, opuszczają się w służbie Bożej, niedo-jrzali wstępują do stanu duchownego, pragną bogatych dworów (folwarków) i kilku parafii jednocześnie, nie mieszkają przy kościele, a same świątynie wy-dzierżawiają. Toteż – stwierdzał – wiara owieczek nie jest mocna, miłość Boga słabnie i zanika⁷⁵.

Z powodu niedbalstwa księży w posługach duchownych i jego nieprzykład-nych obyczajów wątplą była religijność ludu. Wiele ówczesnych relacji wystawia chrześcijańskiej świadomości religijnej ludu litewskiego nader kiepskie świade-ctwo. Młody jeszcze, ale bystry obserwator król Zygmunt August stwierdzał w 1547 r.: "Świeże jeszcze bardzo w tym naszym Wielkim Księstwie są powiewy chrześcijańskiej wiary. Tu bowiem, poza Wilnem, a szczególnie na Żmudzi, ciemny, nieokrzesany lud oddaje cześć boską (że zmlknę już o innych zabobo-nach) gajom, dębom, lipom, strumieniom, głazom, węzom wreszcie i składa im publicznie i prywatnie ofiary"⁷⁶. Opinii władcy wtórował głos jego poddanego, bojara Marcina Mażvydasa. W tymże 1547 r. powiadał on ze zgorzeniem, że jedni Litwini czczą drzewa, drudzy rzeki, inni węże, inni kamienie; jedni ślubują Perkunowi, drudzy wielbią Łaukosarga jako pana pól i zboża, inni Żemepata, obrońcę bydła; ci zaś, co źle czynią, wierzą w ajtwory (latawce), kauki (duszki) bądź dejwy (boginki) diabelskie⁷⁷.

STAN SIECI PARAFIALNEJ W DIECEZJI WILEŃSKIEJ
W DOBIE ZMAGAŃ REFORMACJI Z KONTRREFORMACJĄ
NA PRZEŁOMIE XVI I XVII WIEKU

Wykaz parafii diecezji wileńskiej istniejących u schyłku XVI w. zawiera re-jestr poborowy z dóbr biskupich, kapitulnych i plebańskich, spisany w maju 1598 r. na podstawie danych z lat 1596-1597⁷⁸. W dziale "Ex beneficiis pleba-norum totius Dioecesis Vilmensis" wylicza on parafie w pięciu traktach (kolej-ność źródła):

⁷⁵ J. O c h m a Ń s k i, *Michalon Litwin i jego traktat o zwyczajach Litwinów, Tatarów i Moskwinów z połowy XVI wieku*, "Kwartalnik Historyczny", 1976, nr 4, s. 780.

⁷⁶ *Acta Poloniae Historica. IV. Hosii epistolae*, Kraków 1879, nr 29, s. 429.

⁷⁷ *Pirnoji lietuviskoji knyga*, Kaunas 1947.

⁷⁸ *Exactio contributionibus ex bonis episcopalibus per Reverendas Dominos ac Venerabiles Dominos pre-latos et canonicos Vilmensis*, VUF, F-43, nr 5277. Z tegoż byłego archiwum kapituły wileńskiej pochodzą i dalsze cytowane tu rejestry, przygotowane przez autora do druku.

Trakt trocki

1. Nowe Troki	12. Nowy Dwór
2. Stare Troki	13. Rudomina
3. Somiliszki	14. Choroszczka
4. Kowno	15. Kamionka
5. Punia	16. Wołkowysk
6. Olita	17. Wołpa
7. Simno	18. Iszczołna
8. Łozdzieje	19. Wasiliszki
9. Stokliszki	20. Ejszyszki
10. Oża	21. Porozow
11. Grodno	

Trakt mojszagolski

1. Mojszagoła	7. Świadoście
2. Kiernowo	8. Rakiszki
3. Pobojsko	9. Dusiaty
4. Witkomierz	10. Uciana
5. Romigoła	11. Uszpol
6. Onikszy	12. Poswol

Trakt antokolski

1. Niemenczyn	9. Ikaźń
2. Malaty	10. Widze
3. Łabonary	11. Daugieliszki
4. Łyngmiany	12. Święciany
5. Tauroginie	13. Kurzeniec
6. Jeziorosy	14. Miadziol
7. Dryświaty	15. Wojstom
8. Brasław	

Trakt miednicki

1. Miedniki	6. Mińsk
2. Krewo	7. Łosokina
3. Krasne Siolo	8. Łukomla
4. Radoszkowicze	9. Obolce
5. Hajna	10. Sokolna

Trakt rudomiński

1. Surwiliszki	10. Cimkowicze
2. Traby	11. Kleck
3. Sobotniki	12. Niedźwiedzicze
4. Gieranony	13. Kroszyn
5. Zygunciszki	14. Horodyszczce Wielkie
6. Nowogródek	15. Slonim
7. Mir	16. Świerzeń
8. Nieśwież	17. Jelna
9. Jelna	

Doliczywszy kościoły niewątpliwie istniejące, na których istnienie wskazują nazwy traktów – antokolski i rudomiński, należy stwierdzić, że w diecezji wileńskiej było zaledwie 77 czynnych kościołów parafialnych. Jeżeli jednak odliczyć parafie założone już po spisie z r. 1559 (tj. Łozdzieje – fundacja królewska z 1570 r., Stokliszki – fundacja królewska z 1593 r., Łukomla, Sokolna, Kopył, Świerzeń i Cimkowicze – wszystkie pięć fundacji prywatnej), okaże się, iż było tylko 70 starych parafii. Ponieważ rejestr z 1598 r. nie uwzględniał już parafii podlaskich, które po włączeniu Podlasia do Korony w r. 1569 płaciły podatki do skarbu koronnego, dla otrzymania jednolitej podstawy porównawczej należy od liczby globalnej parafii z połowy XVI w. odjąć 13 parafii podlaskich. W ten sposób dojdziemy do stwierdzenia, że w tym czasie (połowa XVI w.) działalność duszpasterską prowadziło zaledwie 70 parafii spośród 246 istniejących. Oznacza to, że ubytek w postaci nieczynnych kościołów parafialnych w okresie triumfów reformacji wynosił aż 72%!

Nie można jednak wykluczyć, iż rejestr z 1598 r. jest niepełny. Zwraca bowiem uwagę, że spośród ośmiu kościołów istniejących w dobrach biskupich w połowie XVI w. wymienia on tylko dwa: Małaty i Łabonary. Trudno przypuścić, aby biskupi wileńscy zaniedbali sześć pozostałych parafii i by przestały one funkcjonować. Niepełność wykazu jest niewątpliwa. Nie wspomina on także o kościele w biskupich Szeszolach, założonym przez biskupa Waleriana Protasewicza w 1572 r. Przyjąwszy, że wszystkie te kościoły działały nadal, wypada do liczby 77 dodać siedem brakujących. W końcu XVI w. w diecezji wileńskiej istniałyby więc 84 parafie, co stanowiło 35% stanu z połowy XVI w.

Stan sieci parafialnej w diecezji wileńskiej w końcu XVI stulecia można skontrolować za pomocą rejestru poborowego z dóbr sufragańskich, altarii katedralnych i plebańskich z r. 1609. Jest on więc późniejszy tylko o 11 lat, czyli o okres tak krótki, że nie mogły w nim raczej nastąpić jakiegóż poważniejsze zmiany ilościowe w stanie sieci parafialnej. Dane rejestru 1609 r. są następujące:

Plebania wileńska

Klucz trocki

1. Nowe Troki	25. Nowy Dwór
2. Stare Troki	26. Dąbrowa
3. Somiliszki	27. Chodorowka
4. Stokliszki	28. Porozow
5. Kormiałów	29. Łyskowo
6. Kowno	30. Wołkowysk
7. Skorule	31. Wołpa
8. Dorsuniszki	32. Różana
9. Punia	33. Mścibogow
10. Daugi	34. Mosty
11. Olita	35. Różanka
12. Simno	36. Wasiliszki
13. Metełe	37. Lida
14. Łozdzieje	38. Żołudek
15. Dowspuda alias Raczki	39. Trokiele
16. Puńsk	40. Hermaniszki
17. Merecz Wielki	41. Ejszyszki
18. Berzniki	42. Wołkiniki
19. Oża	43. Kamionka
20. Indura	44. Żelwa
21. Rudomina Masalska	45. Siesiki
22. Kundzin	46. Szydłowice
23. Grodno	47. Brzostowicze
24. Sokółka	

Klucz mojszagolski

1. Mojszagoła	8. Rakiszki
2. Kiernów	9. Dusiaty
3. Pobojsko	10. Uciana
4. Wilkomierz	11. Subocz alias Kapniki
5. Romigola	12. Giedrojcie
6. Onikszy	13. Podbrzezie
7. Świadoście	

Klucz antokolski

1. Antokol	9. Ikażń
2. Niemenczyn	10. Widze
3. Małaty	11. Święciany
4. Łabonary	12. Daugieliszki
5. Tauroginie	13. Miadziół
6. Jeziorosy	14. Wojstom
7. Dryświaty	15. Gierwiaty
8. Braclaw	

Klucz miednicki

1. Miedniki	9. Wiszniew
2. Oszmiana	10. Chołchło
3. Krewo	11. Lebiezdiew
4. Zabrzezie	12. Orsza
5. Krasne Siolo	13. Pierszaje
6. Hajna	14. Obolce
7. Mińsk	15. Łukonnica
8. Radoszkowicze	

Klucz rudomiński

1. Rudomina	17. Mołczadź
2. Surwiliszki	18. Lipsk
3. Sobotniki	19. Słonim
4. Traby	20. Jelna
5. Holszany	21. Dworzec
6. Gierwiaty	22. Świr
7. Zygunciszki alias Lipnizki	23. Świrany
8. Mir	24. Komaje
9. Mohilew	25. Lepel
10. Cimkowicze	26. Mysz
11. Nieśwież	27. Dunilowicze
12. Słuck	28. Derewno
13. Kleck	29. Starosiele
14. Lachowicze	30. Bobrujsk
15. Niedźwiedzicze	31. Szklów
16. Kroszyn	32. Zadorozie

I ten rejestr nie jest pełny, gdyż nie wymienia niektórych parafii, jako że dzierżyli je kanonicy wileńscy i opłacali z nich podatki w osobnych rejestrach, o czym poucza *Regestr wybierania poboru z dóbr Ich Mości X. X. Capituly Wileńskiej* z 1610 r. Wylicza on następujące plebanie: 1. Sołoki, 2. Witebsk, 3. Odolsk. Do nich dopisać trzeba (4) parafię świętojańską w Wilnie, (5) przejęty przez jezuitów kościół w Połocku i wymienioną w rejestrze z 1615 r. plebanię (6) Nowogródek, z której dochód szedł na seminarium wileńskie. Wszystkie te parafie działały nieprzerwanie do tego czasu. Rejestry z lat 1609, 1610, 1615 pozwalają zatem określić liczbę istniejących wówczas parafii na 132, ale wśród nich znowu nie ma kościołów opodatkowanych w r. 1598: Choroszcza, Iszczołna, Uszpol, Poswol, Kurzeniec, Łyngmiany, Łysokina, Sokolna (razem osiem parafii). Spośród dawnych 246 parafii (prócz Podlasia) rejestry z 1598 i 1609-1615 r. wymieniają 115, czyli połowę (47%). Większość z nich przejęli więc reformatorzy albo przestały one działać⁷⁹, ale zaznaczył się i proces odwrotny,

⁷⁹ Przebieg procesu gwałtownego spadku liczby parafii katolickich w diecezji wileńskiej trudny jest do wyświeetlenia z powodu niedostatku źródeł.

gdyż pozostałych 25 (ze 140 parafii)⁸⁰ z przełomu XVI i XVII w. były nowej fundacji.

Świadczy to, iż okres największego upadku organizacyjnego (mniej więcej lata 1560-1590) Kościół katolicki w diecezji wileńskiej miał już za sobą. Pełna odbudowa załamanej w wyniku natarcia reformacji sieci parafialnej w diecezji wileńskiej nastąpiła dopiero około połowy XVII w., kiedy osiągnęła ona stan liczbowy sprzed stu lat – 251 kościołów parafialnych⁸¹.

⁸⁰ Są to parafie: Bobrujsk, Cimkowicze, Derewna, K o m a j e, Kopyl, Kundzin, Lepel, Lipsk, Ł o z d z i e j e, Łukomla, M e t e l e, Mohylew, Mysz, Orsza, P u Ń s k, R u d o m i n a-M a s a l s k i, Ró-żana, Sokolna, Sokółka, Starosiele, S t o k l i s z k i, Subocz alias Kapniki, Szklów, Świerzeń, Zadorozie. Większość z nich (19) to parafie założone na Rusi; na Litwie etnicznej tylko 6 (wyróżnione). Dane te wskazują na świadomą ekspansję Kościoła katolickiego na ziemi Rusi litewskiej.

⁸¹ Niezatytułowany rejestr podymnego z dóbr biskupstwa wileńskiego z 1653 r., Archiwum kapituły wileńskiej, F-43, nr 2259. Od uzyskanych na podstawie źródeł urzędowych liczb parafii – 259 dla połowy XVI w. i 140 dla przełomu XVI i XVII w. – w sposób rażący odbiegają in minus dane, jakie oficjalnie przekazał do Stolicy Apostolskiej biskup wileński Benedykt Wojna w r. 1609. W swej relacji stwierdzał on, że przed 40 laty w jego diecezji znajdowało się 600 kościołów parafialnych, a teraz tylko 300. Zob. *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae. 1. Dioecesis Vilnensis et Samogitiae* s. 39.